

TARTU RIIKLIKU ÜLIKOOI
TOIMETISED

УЧЕННЫЕ ЗАПИСКИ
ТАРТУСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА
ACTA ET COMMENTATIONES UNIVERSITATIS TARTUENSIS

460

**EESTI KEELE SÕNAVARA
PROBLEEME**

V

TÖID EESTI FILOLOOGIA ALALT

TARTU RIIKLIKU ÜLIKOOLI TOIMETISED
УЧЕНЫЕ ЗАПИСКИ
ТАРТУСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА
ACTA ET COMMENTATIONES UNIVERSITATIS TARTUENSIS
ALUSTATUD 1893.a. VIHK 460 ВЫПУСК ОСНОВАНЫ В 1893.g.

EESTI KEELE SÕNAVARA PROBLEEME

V

TÖID EESTI FILOLOOGIA ALALT

TARTU 1978

Toimetuskolleeegium:

P. Alvre, E. Laugaste, J. Põldmäe,
H. Rätsep (vastutav toimetaja), H. Sikk

EESTI KEELE SÕNAVARA AJALOO PÕHIPROBLEEME[■]

Huno Rätsep

Viimastel aegadel pole eesti keele sõnavara päritolu uurimine olnud meie lingvistide lemmiktegevuseks. Sel alal on ilmunud kasinalt üksikuurimusi ja ka monograafilised käsitlused on väga visad valmima. Läbiuuritud koondava etümoloogilise sõnaraamatu ilmumine ei ole lähemate aastate plaanis. Oleme üldistavate tööde tegemisel eesti keele ajalooalases leksikoloogias tõsiselt maha jäänud kolleegidest. Ungarlased lõpetasid oma mahuka kolmeköitelise ajaloolis-etümoloogilise sõnaraamatu¹ publitseerimise, soomlastel on kuueköitelise etümoloogilise sõnaraamatu² viimane köide koostamisel, Moskvas ilmus 1970. a. lühike komi keele etümoloogiline sõnaraamat³. Kuuldavasti on koostamisel mordva keelte etümoloogiline sõnaraamat.

Eesti keele sõnavara päritolu pole sugugi täiesti uurimata ala. Eesti sõnade algupära selgitamine on kestnud juba mitu inimpõlve. Sellega on tegelnud nimekad fennougristid, slavistid ja germanistid. Tartu ülikooli õppejõududel on olnud selles töös kaalukas osa.

Tunnustusväärased on Mihkel Veske teened vene laenude uurimisel. Kartoteeki eesti keele sõnade päritolu kohta püüdis kokku seada professor Jaan Jõgever. Selle kartoteegi vii-

---

[■] Ettekanne TRÜ filoloogiateaduskonna päevaldel 22. - 23. 10. 1977.

¹ A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára 1 - 3, Budapest 1967-1976.

² Suomen kielen etymologinen sanakirja I - V. - Lexica Societatis Fennougricae XII, Helsinki 1955 - 1975.

³ В.И. Лыткин, Е.С. Гуляев, Краткий этимологический словарь коми языка. Москва 1970.

mased säilinud materjalid hävisid ülikooli peahoone põlemisel. Eesti sõnade päritolu selgitamisel kuulub tähtis koht professor Lauri Kettunenile, kes oma doktoriväitekirjas Kodavere murraku häälikuloost ja eesti keele häälikuloo mitmes trükkis on esitanud rohkesti eesti keele sõnade päritolu seletusi. Väärtuslikuks allikaks on sel puhul ka Kettuneni liivi sõnaraamat (1938), kus leidub hulgaliselt viiteid eesti-liivi ühissõnavarale ja alamsaksa laenudele eesti keeles.

Suure osa oma elutööst pühendas eesti murrete sõnavara kogumisele ja uurimisele professor Andrus Saareste. Tema oli ka esimene, kes oma käsiraamatutes⁴ esitas ülevaate eesti sõnavara rühmitusest päritolu alusel. Professor Julius Mägist on lisanud omapoolset vene laenude uurimisse, läänemeresoome-volga keelte leksikaalsete suhete selgitamisse ja eesti keele vanemate kirjalike mälestiste sõnavara analüüsi. Tema doktoriväitekirja deminutiividest sai läänemeresoome keelte võrdleva tuletusõpetuse üheks nurgakiviks. Mainimata ei saa jätta ka professor Julius Margi tööd eesti sõnade etümologiseerimisel, eriti meie põllundussõnavara algpära selgitamisel.

Alates 1930. aastate algusest on eesti keele sõnavara päritolu uurijate esireas seisnud professor Paul Ariste. Paul Aristet on paelunud eriti eesti keele kontaktid naaberkeeltega. Akadeemik Ariste on loonud põhjapanevaid uurimusi eesti-rootsi, eesti-alamsaksa ja eesti-vene leksikaalsetest vahetadest. Oma töödes on ta andnud seletuse ligemale kahele tuhandele sõnale.⁵ Tema eestvõttel alustati pärast sõda eesti sõnade etümoloogilise kartoteegi loomist TRÜ soome-ugri keelte kateedris. Pooleliolev kartoteek hävis tules peahoone põlemisel. Praegu on tehtud Keele ja Kirjanduse Instituudis algust uue kartoteegi rajamisega.

Arvestatavaid lisandusi meie keele sõnaselgitustesse on andnud ka dotsent Paula Palmeos ja professor Paul Alvre.

Missugused on põhiprobleemid eesti sõnavara ajaloo selgitamisel praegu? Tõstaksin siinkohal esile seitset suurt probleemi, mis vajavad laialdasemat uurimist. Esiteks soome-

⁴ A. Saareste, Kaunis emakeel 1 - 2, Lund 1952 - 1958. A. Raun, A. Saareste, Introduction to Estonian Linguistics, Wiesbaden 1965.

⁵ H. Rätsep, Paul Ariste eesti sõnade päritolu uurijana. - Sõnasõel 3, Tartu 1975, lk. 17 - 70.

ugriline omasõnavara eesti keeles, selle ulatus ja kujunemine, teiseks läänemeresoome algkeelde ulatuva omasõnavara päritolu, kolmandaks läänemeresoome keelte vahelised leksikaalsed suhted (eriti tahaksin rõhutada lõunaeeesti murrete sõnavara seoste uurimist, sest viimastel andmetel eraldus varasest läänemeresoome algkeelest esimesena lõunaeeesti keel või lõunaeeesti ja liivi keele eelkäija), neljandaks indoeuroopa keeltest pärinevad laenud eesti keeles, nende rühmitamine ja vanus, viiendaks eesti murrete sõnavara genees ja omavahelised suhted, kuundaks eesti rahvalaulude sõnavara päritolu ning seitsemendaks eesti kirjakeele sõnavara allikad ja kujunemine. Järgnevas peatume lähemalt kolmel probleemil.

Kui me räägime eesti sõnade päritolust, siis käsitame terminit sõna võrdlemisi avaralt. Tegelikult on olukord niisugune, et me saame vanemate sõnavarariühmade puhul arvestada ainult ühistüvesid, millest siis hiljem soome-ugri keeltes on moodustunud mitmesuguseid sõnu kitsamas mõttes. Seepärast on uurijal eriti uuemate sõnakihtide etümoloogiseerimisel tarvis silmas pidada seda, kas tegemist on uute tüvedega või uusmoodustistega olemasolevate tüvede alusel.

Andrus Saareste arvas kunagi, et eesti keeles on ühtekokku umbes 6000 erinevat sõnatüve.⁶ Sel juhul on arvestusest kõrvale jäänud hilised võõrsõnad. Usun, et kui hoolikalt läbi sõeluda meie murdesõnavara ja ka rahvalaulude sõnavara, siis peaks see arv olema tunduvalt suurem. Pealegi on meil raskusi piiri tõmbamisega arvesse tulevate laensõnade ja arvestusest väljajäävate võõrsõnade vahel, eriti murdesõnavara analüüsides.

Viimase aja uurimusi arvesse võttes saaksime soomeugrilise omasõnavara hulka arvata ainult need sõnatüved, millele leidub vasteid kaugemates soome-ugri keeltes, s. o. samojeedi, ugri, permi või volga keeltes. Minu andmetel ulatub niisuguste soomeugriliste omasõnade hulk kaheksasajani, neist küsitava etümoloogiaga tüvesid on ligemale kakssada kuuskümmend. Niisiis moodustab vana soomeugriline sõnavara eesti keele tüvede üldarvust (kui lähtuda tagasihoidlikust 6000 tüvest) ainult ühe seitsmendiku.

Me peame kõige vanemateks sõnatüvedeks eesti keeles neid tüvesid, mis ulatuvad tagasi uurali algkeelde, s. o. millele

⁶ A. Saareste, Kaunis emakeel 1, Lund 1952, lk. 63.

leidub sugulasvasteid samojeedi keeltes. Niisuguseid uurali sõnatüvesid on minu teada eesti keeles seni tuvastatud üle 180, neist küsitava etümoloogiaga ligemale 70. Soome-ugri alkeelde tagasiminevaid sõnatüvesid on umbes 260, neist küsitava etümoloogiaga 90. Kuni permi keelteni sugulasvasteid omavaid sõnatüvesid on eesti keeles praegustel andmetel 180 ümber, neist küsitava etümoloogiaga 80. Sõnatüvesid, millel on kaugemad sugulasvasted üksnes volga keeltes, leidub eesti keeles natuke vähem, umbes 160, hoopis väike on siin aga küsitavate etümoloogiate hulk, ainult 30. Viimast arvu võiks seletada võrreldavate keelte lähedusega, aga võib-olla ka läänemeresoome-volga ühisperioodi lühema kestusega.

Kahtlemata on praegu omaette probleemiks, kuidas saaks soomeugrilise sõnavara tuvastamisel rohkem arvestada eesti rikkalikku murdesõnavara. Praegu on kujunenud tavaks, et üleliidulises ja rahvusvahelises fennougristikas kasutatakse eesti vastete allikana ikka endiselt Wiedemanni sõnaraamatut. Wiedemanni sõnaraamat aga ei kajasta kaugeltki mitte eesti murdesõnavara kogu küllust. Seda puudust võib täheldada ka soome etümoloogilises sõnaraamatus, ent eesti vastete nappus on omane just ungari etümoloogide töödele. Võib uskuda, et kui me suudaksime võrdlevas fennougristikas käibele panna kogu eesti murdesõnavara ja lisaks veel rahvalaulude sõnavara, siis peaks vanemate soomeugriliste sõnatüvede hulk eesti keeles kasvama.

Viimasel ajal hakkab üha enam esile kerkima soomeugrilise sõnavara päritolu küsimus. Pikka aega on üksikud keeleteadlased esitanud pooldavaid arvamusi selle kohta, et soome-ugri keeltele on olnud kauges minevikus sugulussuhted indoeuroopa, altai ja mõnede teiste keelkondadega. 1960. aastatel lõi noor Moskva lingvist-poliiglott Vladislav Illitš-Svitõtš oma nostraatiliste keelte suguluse teooria. Selles püütakse tõestada Vana Maailma kuue suure keelkonna - indoeuroopa, uurali, altai, semiidi-hamiidi, kartveli ja draviidi keelte sugulust. Need keelkonnad moodustavad V. Illitš-Svitõtši arvates üheskoos nostraatilise suurkeelkonna. V. Illitš-Svitõtš tuvastas foneetilised vastavused nende keelkondade vahel ja fikseeris nostraatilistele keeltele ühiste leksikaalsete ning morfoloogiliste elementide algvormide rekonstruktsiooni. Varsti pärast oma uurimuse käsikirja esi-

nese variandi valmimist sai Vladislav Illitš-Svitšitš liiklusõnnetusel surma. Tema nostraatiliste keelte võrdlev sõnaraamat on nüüd kahes köites välja antud.⁷ Selles sõnaraamatus on esitatud 353 nostraatilist tüve, neist on eesti keeles vaste olemas 101 tüvel. Nii kuuluvad nostraatilise sõnavarra niisuguste eesti sõnade tüved, nagu ajama, algama, ava, arb, ase, era, e- (eitustüvi), kala, käli, kivi, koi, käsi, küümar, külm, kaduma, kaevama, keel, laas, leidma, minia, mõskma, noor, nimi, pelgama, tapma, tegema ja paljud teisi. Enamik neist kuulub uurali või soome-ugri tüvede hulka.

Nostraatiliste keelte hüpoteesil on rohkesti pooldajaid, kuid leidub ka kahtlejaid ja vastaseid. Nähtavasti vajab igivana keelesuguluse tõestamine veel ulatuslikke lisauurimusi. Kuid juba praegu võime pidada enamikku neist saajast tüvest kõige vanemateks soomeugrilisteks sõnadeks eesti keeles.

On veel üks ulatuslikum ja praegugi aktuaalne probleem soomeugrilise sõnavara üldises iseloomustuses. See puudutab karjandus- ja põllundussõnu volga ja permi perioodi sõnavaras. Eesti keele soome-permi sõnavaras on sellealasteks sõnadeks vart, rehi, indoiraani laen iva, indoiraani laen põrsas, ? õhv, kürss esialgu 'leib'. Soome-volga sõnavaras aga uhmer, jahvama, õlg, pekkel 'uhminui', lehm, siga, lõpema, pett, indoiraani laen vasikas. Neid sõnu pole palju, ent nad on tekitanud palju peamurdmist fennougristidele. Põhjus on selles, et need sõnad paistavad viitavat sellele, et juba soome-permi ja soome-volga keeleühtsuse ajal tunti mõnel määral viljakasvatust ja karjapidamist. Kui eeldada, et see keeleühtsus eelnes läänemeresoome algkeele perioodile, siis tuleb arvata, et meie esivanemad tegid tutvust põllunduse ja karjandusega juba ammu enne läänemeresoome perioodi ja kokkupuuteid balti hõimudega. See seisukoht on aga vastuolus tänapäeva arheoloogide seisukohaga. Arheoloogid on veendunud, et meie esivanemad õppisid tundma põlluharimist ja karjakasvatust alles kokkupuutel balti hõimudega, s. o. varase läänemeresoome algkeele ajal u. 2100 - 1800 e. m. a. Soome-

⁷ В.М. Иллич-Свитыч, Опыт сравнения ностратических языков (семито-хамитский, картвельский, индоевропейский, уральский, дравидийский, алтайский). Москва 1971-1976.

volga ja soome-permi keeleühitsuse ajal, mis oli tunduvalt varem, ei olnud veel Ida-Euroopa metsavõõndis põlluharimine ja karjakasvatus tuntud.

P. Ariste⁸ on esitanud arvamuse, et osa volga ja permi keeltega ühisest põllundussõnavarast on tulnud läänemeresoome keelde hiljem, merjalaste vahendusel. Seda seisukohta on edasi arendanud soome uurija Erik v. Hertzen⁹. Ta väidab, et permi-volga-läänemeresoome ühine vana põllundussõnavara sügenes kahel viisil. Osa vanadest põllundussõnadest polnud algul tildse põllundusliku tähendusega, vaid omandasid niisuguse sisu alles hiljem; teine osa sellest sõnavarast on tulnud läänemeresoome algkeelde volga laensõnadena ajavahemikul 1500-1300 e. m. a. ja on seoses arheoloogias tuntud nn. tekstiilkeraamika kultuurimõjudega. Seega võiks pidada selliseid sõnu nagu vart, sig, lupsama, pett jne. volga laenudeks, mis tulid varasesse läänemeresoome algkeelde pärast läänemeresoome balti kontaktide algust. Paremat seletust neile vanadele põllundus- ja karjandussõnadele pole seni esitatud.

Vaadeldes nüüd lähemalt teist suurt probleemi eestikeele sõnavara vanemate kihtide ajaloos, see on läänemeresoome lise sõnavara päritolu. Läänemeresoome sõnavaraks eesti keeles peame neid sõnatüvesid, millel on vasted enamikus läänemeresoome keeltes, kuid puuduvad kaugemates sugulaskeeltes. Juba pealiskaudsel vaatlusel torkab silma, et läänemeresoomelisi tüvesid on eesti sõnavaras suhteliselt palju võrreldes vanemate sõnarühmadega. Tagasihoidlike arvestuste kohaselt ulatub läänemeresoomeliste sõnatüvede arv 700 - 800-ni, s. o. läänemeresoomelisi sõnatüvesid on eesti keeles peaaegu niisama palju kui soomeugrilisi sõnatüvesid ühtekokku.

Praegu on üheks olulisemaks probleemiks selle sõnavara päritolu. On ilmne, et läänemeresoome sõnavara ei ole ühist algupära, vaid koosneb mitmest kihist. Ei ole usutav, et kõik need sõnatüved oleksid tekkinud läänemeresoome algkeeles spontaanse sõnaloomingu tulemusena.

---

⁸ P. Ariste, Vanimast läänemeresoome põllundusest keeltest andmete põhjal. - Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised, nr. 38, 1955. Ajaloo-Keeleteaduskonna töid, lk. 193-203.

⁹ E. v. Hertzen, Itämerensuomen lainasanakerrrostumien ikäämisestä. - Suomalais-Ugrialaisen Seuran Aikakauskirja 72, Helsinki 1973, s. 88-90.

Kõigepealt peame arvestama, et osa neist sõnatüvedest kuulub tegelikult eelmisse, soomeugrilisse sõnavarra. Nende sõnatüvede vasted kaugemates sugulaskeeltes on aga kadunud. Ilmselt ei saa selliseid sõnu olla eriti palju.

Teiseks võimaluseks on, et need sõnad on ikkagi laenud mõnest indoeuroopa keelest, kuid seni pole lingvistidel lihtsalt õnnestunud neid laensõnu tuvastada. Sellisele võimalusele näivad viitavat hiljutised täiendused germaani laenude puhul.

Kolmandaks võimaluseks on, et meil pole tegemist uue tüvega, vaid juba olemasoleva tüve niisuguse kujuga, et seos esialgse tüvega on kaduma läinud ja keeleteadlastel pole õnnestunud seda seost avastada. Nagu näitavad teadaolevad faktid, võib sõna esialgne kuju olla küllaltki põhjalikult ja reeglipäraselt muutunud. Võrreldagu kas või sõnade aasta, praegu, aga, veski, väga jpt. saamisluhu.

Neljanda võimaluse läänemeresoome sõnavara kujunemises on esitanud akadeemik Paul Ariste, esimest korda 1962. aastal¹⁰. Teatavasti oli meie maa asustatud juba viis-kuus tuhat aastat enne seda, kui läänemeresoomlased saabusid läänemerele. Paul Ariste on arvamisel, et Eesti ala esimesed elanikud ei kõnelnud soome-ugri keelt ega indoeuroopa keelt, vaid nende keel või keeled kuulusid mingisse praegu tundmatusse keelkonda. Hiljem on ta andnud sellele keelele tingliku nimetuse - protoeuroopa keel. P. Ariste väidab, et läänemeresoome sõnavaras on sõnu, mis on laenud sellest tundmatust protoeuroopa keelest või keeltest. Kahjuks ei ole seni õnnestunud leida selle protoeuroopa keele häälikulisi iseärasusi, mis eristaksid protoeuroopa laensõnu muudest läänemeresoome sõnadest. Puhtsisulistel kaalutlustel on P. Ariste oletanud mõnede läänemeresoome sõnade protoeuroopa algupära. Niisugused sõnad on tema arvates¹¹ allikas, mets, mägi, neem, nõmm, oja, org, saar, sammal, soo; higi, huul, koib,

¹⁰ P. Ariste, Mõnda substraadist. - "Keel ja Kirjandus" 1962, nr. 1, lk. 13 - 17.

¹¹ Vt. P. Ariste, Mõnda substraadist. - "Keel ja Kirjandus" 1962, nr. 1, lk. 17; P. Ariste, The earliest substrata in the Balto-Finnic languages. - Néprajz és Nyelvtudomány, 15 - 16, 1971 - 1972, o. 9, 11; P. Ariste, Die ältesten Substrate in den ostseefinnischen Sprachen. - "Советское финно-угроведение" 1971, № 4, стр. 255; P. Ariste, Substraatseid kalanimetusi. - "Keel ja Kirjandus" 1975, nr. 8, lk. 467 - 472.

kõrv, kube, külg, liha, lõug, nahk, nisk, rind, rusikas, selg, nina; aed, eile, haige, hang, helses, hull, hõlm, häbi, kal-lis, kiitma, konn, must, nüri, sugu; ahven, siig, koger, rää-bis, salakas, taim, vimb, koha, lahn. Neist tuleks ilmselt kõrvale jätta meta, mis kuulub kas vanemasse soome-ugri sõnavarra või on balti laen. Sedalaadi sõnaloeendeid võib muidugi palju pikemaid esitada. Tegemist on ju oletusega, sest sõna protoeuroopa algupära me millegagi tõestada praegu veel ei saa. Omalt poolt arvan, et meie jahiloomade nimed võisid tabu tingimustes laenuda algasukate keelest. Seega võiksid olla protoeuroopa laenud ka sõnade jänes, mäger, susi, põder, ilves, saarnas, kärp tüved.

Tahaksin lisada sellele veel paar seika läänemeresoome sõnavara teatud osa protoeuroopa päritolu toeks. Kõigepealt torkab silma see asjaolu, et läänemeresoome rikkalikus sõnahulgas pole ühtki V. Illitš-Svitõtši nostraatilist sõnatüve, see tähendab, et nende tüvede puhul ei ole nenditud kauget sugulust mitte ühegi eespool nimetatud keelkonna sõnadega. See seik peaks omalt poolt kinnitama oletust, et Eesti ala algasukate keel või keeled ei kuulunud nostraatiliste keelte hulka. On mõnevõrra lootust, et huvitavaid tulemusi võib saada läänemeresoome sõnavara kõrvutamisel Euroopas või selle lähikonnas tuntud mittenostraatiliste keelte sõnavaraga.

Teiseks. Kõigile, kes on tegelnud eesti keele sõnavara päritoluga laiemas ulatuses, on paistnud silma onomatopoeetilis-deskriptiivsete tüvede, eriti verbide suur hulk. Lähemal vaatlusel on selgunud, et onomatopoeetiliste verbide kujunemisajaks on enamasti läänemeresoome algkeel ja sellele järgnenud periood. Vanu soomeugrilisi onomatopoeetilisi verbitüvesid on väga vähe. Võiks arvata, et onomatopoeetiliste verbide tulek ja sünd läänemeresoome keeltes on mõjustusi saanud väljastpoolt. Indoeuroopa keeled selleks mõju avaldada ei saanud, neil endil on suhteliselt vähe onomatopoeetilisi verbe. Võib-olla tuli tõuge onomatopoeetiliste verbitüvede moodustamiseks just protoeuroopa poolt. Sealt saadud mallide alusel on toimunud edasine tüvemoodustus juba läänemeresoome poolt.

Tuleb siiski rõhutada, et protoeuroopa laenude probleem ei ole veel sugugi lahendatud ja kogu arutlus liigub ikkagi oletuste tasemel. Seepärast ei saa kuidagi uskuda mõnes pub-

litsistlikus teoses leiduvaid väiteid, nagu oleks eespool loetletud sõnade protoeuroopa algupära tõestatud.

Kolmas üldprobleem: eesti sõnavara indoeuroopa elementide rühmitamine ja rühmade vanus.

Eesti keel on pikka aega olnud indoeuroopa keelte naabruses. Kontaktid nende keeltega on jätnud rohkesti jälgi eesti keele sõnavarasse.

Kõige vanemad seni teada olevad laenud pärinevad indoeuroopa algkeelest ja indoiraani algkeelest. Üldiselt arvatakse, et enamik neist on saadud enne läänemeresoome algkeelt, siis kui meie esivanemad ei olnud veel Läänemerele jõudnud. Laenud pärinevad soomeugrilastest lõunas elunenud indoeuroopa hõimudel ja vanimad nendest tulid juba soome-ugri algkeelde. 1973. aastal ilmunud Aulis Joki uurimuse¹² andmeil on eesti keeles 40 indoeuroopa ja indoiraani laenu, neist 20 küsitava etümoloogiaga. Kindlad laenud on arv, marras, mesi, ora, orb, osa, ostma, pekkel, põrsas, sada, sarv, sool, suga, tarn, udar, vang 'sang', varss, vasar, vasikas, viha.

Viimasel ajal on osutatud, et balti laenudele eelnes veel teinigi indoeuroopa laenude rühm. Meie arheoloogid on viidanud sellele, et varase neoliitikumi ajal tuli Läänemerele Dnepri alalt elanikkonda, keda võiks pidada indoeurooplasteks. Akadeemik P. Ariste on sellele seigale toetudes väitnud¹³, et nende indoeurooplaste keelest on läänemeresoomlaste keelde tulnud indoeuroopapäraseid laensõnu, mida ei sobi pidada varasemateks indoeuroopa ja indoiraani laenudeks ega balti laenudeks. Selliste laensõnade näidetena esitab ta sõnad tarvas, kabris 'metskits', taevas (seni peetud küsitavaks balti laenuks) ja sõsar.

Seega pidi Läänemerele kõneldama läänemeresoomlaste tulekul kahe keelkonna keeli: protoeuroopa keeli ja mingit indoeuroopa keelt või keeli.

Vanemate indoeuroopa laenude probleem on seeläbi muutunud veelgi keerulisemaks. Professor Ariste poolt esitatud sõ-

---

¹² A.J. Joki, Uralier und Indogermanen. - Suomalais-Ugri-laisen Seuran Toimituksia 151, Helsinki 1973.

¹³ P. Ariste, Die ältesten Substrate in den ostseefin-nischen Sprachen. - "Советское финно-угроведение" 1971, №4, стр. 254; The earliest substrata in the Balto-Finnic languages. - Néprajz és Nyelvtudomány, 15 - 16, 1971 - 1972, o. 8.

nu on seni peetud enamasti balti laenudeks. Jääb selgusetuks, kas ja kuivõrd kuuluvad niisuguste indoeuroopa laenude hulka eespool nimetatud indoiraani ja indoeuroopa laenud. Seni pole uue laenurühma puhul esitatud häälikulisi kriteeriume, mis lubaksid sellist iseseisvat indoeuroopa laenude kihti eristada.

Muudatused läänemeresoome sõnavara ja indoeuroopa laenude käsitlestes on muutnud probleemirikkamaks ka järgmise laenudekihi, balti laenude käsitlese. Viimaste aastakümnete uurimused, eeskätt akadeemik Moora tööd on andnud uue aluse balti laenude esitusele. Akadeemik Moora seostas balti hõimude tuleku Läänemerele arheoloogidele hästi tuntud nõorkeraamika ja venekujuliste kivistest kultuuriga, mis levis kolmanda ja teise aastatuhande vahetuse paiku Baltimaale ja mõjustas läänemeresoomlaste materiaalsel ning vaimset kultuuri, tõi siia põlluharimise ja karjakasvatuse, püstseintega majade ehitamise ja inimeskonna ühe olulisema leiutise - ratta. Kultuurimõju oli otseselt seoses sõnavaraliste mõjustustega, laenudega.

Balti laenude uurimine on viimastel aegadel soikunud. On möödunud üle neljakümne aasta viimase kokkuvõtliku uurimuse ilmumisest. Eesti uurijad on balti laenude etümoloogiseerimisega harva tegelnud. Siin on kahtlemata lünk kaadri ettevalmistamisel, sest noortele paralleelse ettevalmistuse andmine Tartu ja Vilniuse ülikoolis ei peaks erilisi raskusi valmistama.

Praegu on esile kerkinud balti laenude uuesti läbivaatamise vajadus, eriti seoses eespool käsitlust leidnud probleemidega. Tuleb selgitada, missugused on tegelikult balti ja indoeuroopa laenude suhted läänemeresoome keeltes. Lähemat kaalumist vajab ka küsimus paralleelsetest laenudest protoeuroopa keelest balti ja läänemeresoome keeltesse. Sellele võimalusele on viidatud mitmelt poolt seoses sõna meri etümoloogiaga.

Kontrollimist vajaks veel üks asjaolu. Arheoloogia andmeil levisid balti hõimud põhja suunas just üle Lääne-Eesti. See sunnib eeldama, et balti mõju avaldusi peaks rohkem leiduma lääne-eesti murrete sõnavaras ja Lääne-Eesti kohanimes. Seni pole sellesuunalisi uurimusi ette võetud.

Olulisi muutusi on viimasel aastakümnel toimunud ger-

maani laenude etümologiseerimisel ja nende vanuse määramisel. Soome germanisti Jorma Koivulehto uurimused¹⁴ on tunduvalt suurendanud võimalike germaani laenude hulka läänemeresoome keeltes. Nii näiteks on Koivulehto osutanud, et germaani laenudeks tuleb tõenäoliselt pidada eesti sõnu haav, haud, häbi, häda, hagema, kartsima 'laasima', käima, kärsima, kaasa, laev, lebama, lõbu, mägi, palk, puri, pürgima, täis, vähe, väsima jt. Nende sõnade germaani päritolu tunnustamine nõuab ka germaani ja läänemeresoome kontaktide tunduvalt varasema alguse tunnustamist. Osa neist laenudest eeldab laenamist enne muutusi ti > si ja š > h, s. o. umbes samal ajal balti laenudega.

Jorma Koivulehto tööde ümber on alanud diskussioon. Ilmselt jääb vähemalt osa tema etümoloogiatest püsima. Enamiku eespool esitatud laensõnadest on varem peetud läänemeresoome sõnadeks. Seegi seik peaks näitama, et läänemeresoome sõnavara päritolu on paljudel juhtudel veel lahtine ja et mitmesuguste indoeuroopa laenude selgitamine läänemeresoome keeltes jätkub lähemas tulevikus niisama intensiivselt kui varemgi.

---

¹⁴ J. Koivulehto, Suomen laiva-sanasta. - "Virittäjä" 1970, s. 178-183; Vanhimmista germaanis-suomalaisista lainakosketuksista. - "Virittäjä" 1971, s. 380-387; Germanisch-finnische Lehnbeziehungen I-III. - "Neuphilologische Mitteilungen" 72-74, 1971-1973; Lisiä germaanis-suomalaisiin lainakosketuksiin. - "Virittäjä" 1974, s. 111-127; Vanhimmista germaanisista lainakosketuksista ja niiden ikäämisestä. - "Virittäjä" 1976, s. 33-47, 247-281.

НЕКОТОРЫЕ ОСНОВНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ИСТОРИИ СЛОВАРНОГО СОСТАВА ЭСТОНСКОГО ЯЗЫКА

Хуно Рятсеп

Р е з ю м е

В статье выдвигается семь крупных проблем в эстонской исторической лексикологии, нуждающиеся во всестороннем исследовании. Из них подробнее изучаются три проблемы: исконные финно-угорские слова в эстонском языке, их количество и происхождение; источники исконной прибалтийско-финской лексики; индоевропейские заимствования в эстонском языке, их группы и возраст.

Главное внимание обращается на гипотезу ностратических языков, на происхождение старейшей финно-угорской сельскохозяйственной лексики, на протоевропейские заимствования в языке-основе прибалтийско-финских языков и на новые данные об индо-иранских и германских заимствованиях в эстонском языке.

В статье делаются некоторые предложения для улучшения исследований истории эстонской лексики.

ÜHEST VANA KIRJAKEELE KÜSIPARTIKLIST

Paul Alvre

Vana kirjakeele küsilauseis on tänapäeva eesti keelega võrreldes palju ühist, kuid leidub ka olulisi erinevusi.¹

Ühiste joontena võiks mainida, et enamikku küsilauseid alustati vanas kirjakeeles küsiva pronoomeni või adverbiga ja et kasutati nii kas- kui ka küsisõnata konstruktsioone. Selle kohta mõned näited: a. 1649 - 1656 J. Gutslaffil Mes pea Minna Sinnulle mid teggema, mu poick?, kehs om seh ten-nut? (VEKVM 109, 120); a. 1686 M. G. J. Laurentiuse leinlaulus Kui kauwa Wangki-Torni sees / Nühd Pattust tahhat olla? (VEKVM 168); a. 1694 J. H. Creidiusel kust meie Leiba ostame, et needsinnased sögo? (VEKVM 235); a. 1690 - 1701 Andr. ja Adr. Verginiusel Kas sul on ka Libhalikkud Silmad? (VEKVM 202); a. 1818 A. W. Hupelil Kas nemmad loewad kokko? (Hup. 176); a. 1632 J. Rossihniusel Ollad sa koddoo jubba? (SULK 142); a. 1674 ristimise sõnades Salgkat sinna erra sedda Kurrati? (VEKVM 160). Konstruktsioonilt on kõik esitatud laused jaatavad (puudub eitussõna).

Oluliseks erinevuseks on asjaolu, et eitava tähendusega küsilauseite puhul veel kas-sõna ei viljeldud, vaid kasutati teisi küsipartikleid.

Lõunaeesti vanimais tekstides torkab silma tuginemine eis-keelendile, näit. a. 1632 J. Rossihniusel Eis sinna mitte pajata minnu kahn?, Eis sinna mitte tya, et minnul weggi om...? (SULK 196); a. 1649 - 1956 J. Gutslaffil Eis Sinna tehja, eth neet Philistileiset isandan ommat ülle meit (VEKVM 120). See küsisõna tuleb kujul eis veel tänapäevalgi piiratud esile mõnes kagueesti murrakus, näit. Harglas eis kahju ole ? 'kas kahju ei ole?'.

---

¹ P. Alvre, Vana kirjakeele küsisõnu. - "Keel ja Kirjandus" 1976, nr. 6, lk. 343 jj.

Vana kirjakeele eis ja lõunamurdeline eis 'kas ei' sisaldab kaks põhikomponenti (ei + -s). Algasosa ei- kattub nii vormilt kui tähenduselt eitussõnaga ei. Sufiks -s taandub varasemale kujule -ks (<*-kos).

Põhjaeesti 17. saj. algupoole keelepruuki iseloomustab küsipartiklil eps tarvitamine, mil, vaatamata häälikulisele erinevusele, näib olevat ühine lähtekoht eis-sõnaga.

Küsipartikkel eps on tüüpiline H. Stahli keelepruugile, kuid sel võis juba siis olla arhailisuse varjund. Murdeist on eps-keelend täielikult taandunud alles möödunud sajandil, sest ta esineb veel A. W. Hupeli grammatika sõnastiku osas; vastav märgend juhib tähelepanu harvale tarvitamisele Pärnumaal: "eps nicht? seit. P." (Hup. 33). F. J. Wiedemann pole arvatavasti seda küsipartiklit enam rahvasuust kuulnud, sest märgend alt viitab ennekõike vanale kirjakeelele: "eps (alt) = eks" (Wied. 101). Wiedemanni grammatikas leidub eps adverbide rühmas eks, epa, esk (alt), es (GES 540).

Et vana kirjakeele eps-sõna ja sellega moodustatud lausetüpe pole varem uuritud, esitatakse järgnevalt näitestik üksikasjalikult liigendatult. Analüüsi seisukohast on oluline silmas pidada, et verbivormide kasutus on eps-konstruktsioonides erinev kui eis-sõna puhul.

Kindla kõneviisi olevikust on näiteid ainsuses ja mitmuses kõigi kolme pöördvormi kohta: Eps minna ollen üx Jummal (EKMS II 351), Eps sinna middakit kostat? (HH III 224), Eps se ninda on (HH III 192), Eps meije õigkest ütleme, et...? (HH III 57), Eps teije tehte 'teate', eth ... (HH III 61), eps needtsinnatset ... ommat? (HH III 83).

Ülevaatlikke tarvitusjuhte on ka täisminevikuga küsilauseist, mille kohta pole kasutada ainult ainsuse 1. pöördega näidet: eps sinna heh seemne omma põldo pehle külwanut ollet?, Eps meije olleme sünni nimmi siddes Kurratit weljahajanut? (HH III 108), Eps teije se kescko ollete kuhlmut? (HH III 53), Eps nemmat sedda ommat kuhlmut? (HH III 155).

Verbivorm võib olla ka lihtminevikus või harva isegi tulevikus: Eps meije südda polletas meije sees, kus ...? (HH III 66), Eps nemmat mollembat sahwat aucko sisse langma? (HH III 99).

Suhteliselt haruldased on ka küsilauseid tingiva kõneviisi ja impersonaalse verbivormiga: Eps sinna woixit õhe

tundi minno kaks walwama? (HH III 211), Eps kax warblaset ostetaxe öhe robbi ehs (HH IV 181).

Tundub üllatav, et H. Stahlil peaaegu üldse ei esine pöördelõputa verbivorme, nagu see on tüüpiline eis-juhtudele. Ainult ühel korral on nende ridade kirjutajal õnnestunud leida konstruktsiooni eps + ole (Eps se olle üx Kurra-ti assi?) (HH II 145). Vaatamata sellele, et H. Stahl on suure järjekindlusega tuginenud tarinditüübile eps ... olen, oled, on, oleme jne., ei saa neid vorme pidada usaldusväärseiks, sest tegemist on ikkagi sisult eitavate lausetega, mis eeldavad pöördelõputa muudete tarvitamist. Kui peame silmas ka teisi tema keelepruuki iseloomustavaid viigaseid eitava kõne vorme (sedda ep woip Jummal, kessi ... ep wessip, sinna ep ollet (VEKVM 39 jj.), siis on ilmne, et konstruktsioonide Eps sinna kuhlet? Eps sinna woixit... Eps ... ostetaxe? jt. taga tuleb näha omaaegseid rahvakeelseid vasteid Eps sina kuule?, Eps sina ... võika?, Eps ... osteta?

Et kõik eps-küsilauseid on sisult eitavad, tõendavad "Hand- und Hauptbuch'is" leiduvad saksakeelsed lausevasted, milles kõigis leidub eitussõna "nicht" või "nichts". Võrreldagu Eps se sinnane on sesamma / ka Jerusalemis hucka panni keick ... - Ists das nicht / der zu Jerusalem ver-störet / alle / ... (HH III 168); Eps sinna kostat se pehle / mea nesinnaset sünno wasto tunnistawat? - Antwortestu nichts zu dem / das diese wider dich zeugen (HH III 219).

H. Stahlil pöördelõpuga verbide ebausaldatavust näitab omalt poolt ka samade näitelausete leidmine teistel vanadel autoritel, kel eis- ja eks-konstruktsioone iseloomustavad ainult pöördelõputa vormid. Võrreldagu J. Rossiniusel Eis sinna kosta middakit ... - H. Stahlil Eps sinna middakit kostat?, J. H. Creidiusel Exs sinna olle minnoga ühhe Kroszi päle leppinud? - H. Stahlil Eps sinna ollet minno kaks öhe grossi sehdtmut pehwa palckax ...?

Mis puutub eps-sõna enda päritolusse, siis selle tähenduslik seos eis- ja eks-kujuga paistab olevat väljaspool kahtlust. Kui kaks viimati mainitud lasevad end raskusteta taandada lähtevormile ^{*}eikos (vrd. sm eikös 'kas (siis ei)', siis eps-partikli p algupära siit ei selgu.

Kõige hõlpsam oleks ju taandada p liitepartiklile ^{*}-pa,

*-pä (vrd. küllap, sestap jt.), kuid et sellele pole läänemeresoome keeltes kaasnenud küsivat tähendust (vrd. sm Ei-päs nähnytään 'Ta ei näinudki'), tundub vägivaldne piirduda ainuüksi seletusvõimalusega eps < eips < eipäs.

Ilmaelt on eesti eitusverbi 3. ainsuse pööre kahesuguse lähtega. Kui ei-kuju saame taandada *epi-le, siis ep (vrd. ka ep ole > pole) eeldab ikkagi reeglipärasest lähtekuju *epi, sest pöördelõpp -pi on pearõhulise silbi järel ilmenud teisteski verbides (saab < *sā-pi, sööb < *sō-pi). Kõnitsilauses liitus *epi-le samasugune küsiv sufiks *kos, nagu see on ilmnenu ka eis- ja eks- juhtudel (*epi + -kos). Sellisele lähtekujule taandubki arvatavasti vana kirjakeele eps oma säilinud p-ga (<ep-ps < *ep-ks < *epi-ks < *epi-kos).

L ü h e n d i d

EKMS = A. Saareste, Eesti keele mõisteline sõnaraamat, Stockholm 1958 - ; GES = Grammatik der Ehstnischen Sprache, zunächst wie sie in Mittelehstland gesprochen wird, mit Berücksichtigung der anderen Dialekte, St.-Petersbourg 1875; HH = H. Stahl, Hand- und Haugbuch Für die Pfarherren / vnd Haugväter Ehstnischen Fürstenthums [I - IV] Theil, Riga / Revall, 1632 - 1638; Hup. = A. W. Hupel, Ehstnische Sprachlehre für die beyden Hauptdialekte, Mitau 1818; SULX = J. Ros-sihnius, Südestnische Uebersetzung des Lutherischen Katechismus, der Sonntags-Evangelien und -Episteln und der Leidengeschichte Jesu (= Verh. GEG XIX), Jurjew (Dorpat) 1898; VEKVM = A. Saareste, A. R. Cederberg, Valik eesti kirjakeele vanemaid mälestisi a. 1524 - 1739, Tartu 1925 - 1931; Wied. = Eesti-saksa sõnaraamat, 4. tr., Tallinn 1973.

ОБ ОДНОМ ВОПРОСИТЕЛЬНОМ СЛОВЕ
РАННЕГО ЛИТЕРАТУРНОГО ЯЗЫКА

Пауль Алвре

Р е з ю м е

В раннем эстонском литературном языке употребляли главным образом вопросительные слова *eks*, *eis* и *es*. Форма *ers* встречается в XVII веке только в текстах Х.Сталя. При помощи вопросительного слова *ers* формировали предложения отрицательного характера, напр.: *Ers sinna kuhle?* 'Ты не слышишь?'. Форма *ers* возникла на базе элементов *epi* и *-kos* (*ers* < *ep-ps* < **ep-ks* < **epi-ks* < **epi-kos*).

ERALDUSKÄANDELISTE KAASSÕNADE ÜHEST TÄHENDUSJOOKEST

Rudolf Karelson

On üldiselt teada tõsiasi, et soome-ugri keelte adverbid ning pre- ja postpositsioonid on suhteliselt hilised sõnaliigikategooriad. Suur osa neist lähtub, eriti läänemeresoome keeltes, substantiivide käändeformidest. See protsess jätkub pidevalt tänapäevalgi - üha võime leida juhte, kus mõne nimisõna mingi kääne on teatavatel juhtudel omandamas adverbi või postpositsiooni funktsioone.

Selle päritolulise kokkukuuluvuse üheks tunnismärgiks on ka fakt, et enamasti on vastava käände funktsioonid säilinud hiljem ka adverbides, vahel isegi postpositsioonides ja prepositsioonides. Eriti saab seda tõdeda kohakäänete funktsioonide suhtes. Seejuures võib iseäranis huvitavat käändetähenduste säilimist täheldada ablatiivsete, elatiivsete ja partitiivsete, mõnel juhul ka ekstsessiivsete, s.o. eralduskäandeliste määr- ja kaassõnade puhul. See asjaolu on hakanud silma ka eesti kirjakeele postpositsioonide tähendusliku külje jälgimisel. Võetagu siin kõne alla üks käändefunktsioonidest lähtuvaid tähendusjooni, mis on nagu siiani vaatlusväljast kõrvale jäänud.

Eesti keeles on üldtuntud niisugused adverbikasutused, nagu lausetes Nõu on alt laiem, pealt kitsam. Järv on keskelt sügavam. Kera oli seest õõnes, mõistatuses Eest kui ora, keskelt kui kira, tagant lai kui labidas jne. Analoogilist esinemust võib täheldada ka teistes läänemeresoome keeltes. Siin ei märgi adverb mitte teatavast kohast, ruumist lahku- mist, äratulekut, eraldumist, mis on nende adverbide põhiline tähendus, vaid selle koha, ruumi teatavat osa ennast.

Sama käändefunktsioon tuleb tegelikult ette ka nimisõnades (Jalg on põlvest valus. Järv on keskkohalt üsna sügav), ehkki tänapäeval harvemini. Vastav noomenites ja adverbides avalduv ablatiivi funktsioon on igatahes üldlääne-

meresoomeline;¹ elatiivi ja partitiivi funktsioonide kohta teistest läänemeresoomse keeltest puuduvad täpsemad andmed, ehkki ka nendegi käänete vastav kohafunktsioon võiks olla üldläänemeresoomeline.² Eesti keelest on eralduskäänete kõne all olevat kohafunktsiooni märkinud muide juba F.J. Wiedemann (näit. adverbilist kasutust Lind on pealt must, alt valge). Tema järgi piiritletakse sellisel juhul elatiivis või ablatiivis oleva sõnaga lähemalt kõne all olevat tervikut (märkides selle teatavat külge, osa jne.).³ E. Adler (Pajusalu) nimetab seda vastandava kohasuhte ablatiiviks; sellega tõstetavat nimelt mõne eseme või olendi mingi koht või ka olendi olukord või seisund mingi teise koha või olendi suhtes vastandavalt esile.⁴ Kohasuhte elatiivist või ablatiivist, harvemini partitiivist kõneleb analoogilistel juhtudel ka A. Penttilä.⁵ Nimetatagu kõnealust käändefunktsiooni ja selle avaldumist määr- ja kaassõnades järgnevalt lihtsuse mõttes asu- ja esinemiskoha funktsiooniks või vastavaks tähenduseks.

Läänemeresoomse keelte käändefunktsioone on üpris vähe uuritud. Kõige ulatuslikumalt on siiani käsitletud väliskohakäändeid. Siiski ei leia E. Adleri (Pajusalu) ablatiivikäsitlusest seda tüüpi näiteid, nagu Lind on selja pealt pruun. Jõgi on ülaltpoolt silda lahti. Ta on Tartu lähedalt pärit jne. Antud juhul on meil sõnade pealt, ülaltpoolt, lähedalt puhul aga tegemist kaassõnadega, mitte adverbidega. Tähendus on siin sama mis eespool mainitud adverbide puhul - teatava koha mingis suhtes vastandav märkimine. Tähendab ablatiivi vastav käändefunktsioon tuleb peale adverbide esile ka post- ja prepositsioonides.

¹ E. Pajusalu, Ülevaade läänemere keelte ablatiivi funktsioonidest. - Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised, VI. Ühiskonnateaduste seeria, 1957, nr. 2, lk. 137 jj.

² Vrd. E. A. Tunkelo, Eräistä tulo- ja erisijain merkitystentävistä. - "Virittäjä" 1931, s. 228.

³ F. J. Wiedemann, Grammatik der ehstnischen Sprache, zunächst wie sie in Mittelehstland gesprochen wird, mit Berücksichtigung der anderen Dialekte. St.-Petersbourg 1875, S. 329, 334.

⁴ E. Pajusalu, op. cit., lk. 137.

⁵ A. Penttilä, Suomen kielioppi, Porvoo-Helsinki 1963, s. 397, 427 - 428, 363.

Teame, et läänemeresoome keeltes võivad teatavad sõnad esineda niihästi adverbidena kui ka post- ja prepositsioonidena, sõltuvalt kontekstist. P. Ariste on osutanud, et läänemeresoome keelte ees- ja tagasõnad ongi väga lähedased adverbidele.⁶ Seda väidet kinnitab kahtlemata seegi fakt, et algsed samad käändefunktsioonid tulevad ette mõlemas sõnaliigis, nagu antudki juhul.

Nende ablatiivset päritolu kaassõnade arv pole eriti suur. Eesti kirjakeeles on tuntud keskelt, kohalt, kõrvalt, ligidalt, lähedalt, pealt, poolt ja vahelt, poolt-liitkaassõnadest altpoolt, eestpoolt, pealtpoolt, sealtpoolt, seestpoolt, siitpoolt, tagantpoolt, takkapoolt, väljastpoolt, ül(ev)altpoolt. Vaadelgem nende vastavat kasutust pisut lähemalt.

k e s k e l t esineb asu- ja esinemiskohafunktsioonis harilikult adverbina (vrd. Järv on keskelt sügav), vähem postpositsioonina. Postpositsioonilise kasutuse kohta on mõningaid näiteid siiski ilukirjandusest; Pilve keskelt lõo / hõiskab lauluhäält.. (L. Koidula, Teosed I, Tallinn 1977, lk. 43); Pahempoolse voodirivi keskelt leiab Arni Jüri kahvatanud nää (V. Uibopuu, Väravate all, Tartu 1936, lk. 53). Karuselt⁷ on muide sama sõna kirja pandud veel prepositsioonina - keskelt järi 'keset järve' o ikka sula vett.

k o h a l t -sõna puhul on üsna sageli tuntav veel otseene seos substantiiviga ning postpositsioonilisus mõneti tinglik. Siiski võib ehk siia lugeda juhud, nagu Kuuekäised läikisid küünarnukkide kohalt. Päike tõusis metsa kohalt või Ta läbis metsapõlendiku seljandikuharu kohalt, kus tuulemurdu oli vähem. (N. Baturin, Kuningaonni kuningas, Tallinn 1973, lk. 178). Vrd. ka postpositsioonilisi kasutusi murretes: MMg Musvee kõhalt on /= järv/ kõge laiem,⁸ Amb sie maja paistab jüst selle arva kuuse kohalt jts.

⁶ P. Ariste, Adverbide arenemisest läänemere keeltes. - Teaduslikud tööd, pühendatud Tartu Riikliku Ülikooli 150. aastapäevale, Tallinn 1952, lk. 121 - 122.

⁷ Kõik eesti murdenäited (välja arvatud erivitega) pärinevad KKI murdekartoteegist. Ühtlasi esitatakse murdekirjapanekud võimalikult lihtsustatult, kirjakeelelähedasel kujul.

⁸ L. Tuusam, Alaltütlev kääne eesti keeles. (Diplomitöö), Tartu 1955, lk. 123 (Käsikiri TRÜ eesti keele kateedris).

kõrvalt puhul mainitagu vastavast postpositatsioonilisest kasutusest juhte, nagu Jõgi on purde kõrvalt lah-ti ja Hoidis hobusel suu kõrvalt kinni. Ühendit suu kõrvalt on vahel tõlgendatud ka liitadverbina ning vastavalt sellele ka kokku kirjutatud; näit. Võttis Miiral suukõrvalt ja tõmbas vankri autokasti juurde (E. Rannet, Kivid ja leib I, Tallinn 1972, lk. 655).

ligidalt ja lähedalt on tähenduselt võrdsed sõnad, teatavate erisustega konkreetse kasutuses. Postpositatsioonidena esinevad nad suhteliselt harva. Siiski võib ehk kohaesinemust (mitte eraldumist) väljendavaks lugeda Liiganuselt kirjapandud lauset tule liek tõusis puu likitalt. Samuti on võimalik kasutus Meri on ranna lähedalt madal, ehkki tavalisem on samas funktsioonis adessiiv (ranna lähedal).

pealt on postpositatsioonina võrdlemisi arvukas, eriti eralduse märkijana. Esinemiskoha tähenduses on pealt üldtuntud seda tüüpi juhtudel, nagu Lind on selja pealt pruun. Püksid on põlve pealt katki. Katus on harja pealt paigatud. Lisatagu siia ka samafunktsioonilisi murdekasutusi: Mär so pinsak o sella bealt kõik na määritud, Vän peruga võtavad paesu pealt suuri angerid, Mär tuul o täna metsa bealt jts.

Sama prepositatsioonifunktsioon tuleb esile liitadverbiks peetavas ühendis pealttuule, ehkki õigekeelsuslikult peetakse asukoha puhul loogilisemaks kuju pealtuule. Üldine keelepruuk aga niisugust vahet ei tee, vaid öeldakse ka Seisime pealttuule ja Sellest kohast pidi pealttuule mööda minema. (Vrd. näit. Kei pealt tuule on ea sõita; Vaivarast on märgitud isegi genitiivse rektsiooni asemel partitiivset - Vai älä seisa pääl tuuld). Luidetest kõneldes ongi terminitena kasutusel (näit. ka ENE-s) pealttuulenõlv ja alttuulenõlv. K. A. Hindreyl esineb veel /hobused/ viidi eemale päälttuule, sest kogu küla lõõmas juba (K. A. Hindrey, Sigtuna häving, Tartu 1937, lk. 391). Mõeldud on tuulepeal-sesse kohta siirdumist ning tänapäevase pruugi järgi peaks siin õigupoolest olema pealetuule.

"Kalevipojast" on registreeritud sõnakuju pealtmas - Need on pealtmasa naiste pojad, / Kes need käivad tarka teeda, / Õpetusi otsimassa (F. R. Kreutzwald, Kalevipoeg. Tal-

linn 1953, lk. 258), kus samuti tuleb näha prepositsiooni ja substantiivi ühendit.⁹

p o o l t märgib tagasõnana asu- või esinemiskohta näit. lauses lõuna poolt on saar kitsam. Üldiselt on nime-
tatud tähendusjoon võrdlemisi piiratud esinev.

v a h e l t tuleb esinemis- või asukohta märkiva koha-
postpositsioonina esile näit. lausetes Maa on põõsaste vahelt
kaevamata. Varvaste vahelt on haudunud. Selg valutas aba-
luude vahelt. Siia kuuluvad ka murdekasutused, nagu Khk ma
üttele siitsamast ukse vahelt, mool jalad läkused, Krk nüid o
tuul ommiku ja lõune vahelt jne.

Mainitagu veel ka Rannust kirjapandud ümbert-sõna ab-
latiivset analoogi ümbrelt - rua ümbrelt tulep puhtas ri-
bu.

Nagu juba mainitud, on vormilt ablatiivid ka kõik liit-
sõnalised poolt-adverbid ja poolt-prepositsioonid. Siingi
tuleb asu- ja esinemiskohafunktsioon peale adverbide ka pre-
positsioonides esile. Vrd. näit. Ül(ev)altpoolt v. pealt-
poolt pilvi ei olnud midagi näha. Siitpoolt sihti on mets
hõredam, samuti Ilmselt oli laev altpoolt veeliini raskelt
vigastatud ja lekkis (J. Smuul, Kirjad Sõgedate külast, Tal-
linn 1955, lk. 215) jts. Murretestki on registreeritud vas-
tavat laadi kasutusi, nagu Mär põlvest saadik o reis, alt-
poolt põlve o sääär, Hää lendur lähäb vahest päältpuult pil-
vi. Üldiselt on poolt-komponendiga liitadverbid ja -prepo-
sitsioonid siiski eesti keeles väikese levikuga ja esinevad
sagedamini kirjakeeles.

Mõnelgi juhul esineb nii adverbides kui ka postpositsi-
oonides elatiiv. Ehkki üldiselt eraldumist märkiv kääne, on
ka elatiivil ilmselt olemas teatav asu- või esinemiskohaga
seostuv suhtefunktsioon (Kampsun on mitmest kohast katki).
See on kandunud üksikutele juhtudel elatiivset päritolu ad-
verbidesse ja kaassõnadessegi. Üleüldse, ablatiivil ja ela-
tiivil on palju analoogilist, kaassõnafunktsioonid kaasa ar-
vatud.

---

⁹ Siia ei kuulu pealtharimine, pealtlaidus, pealtparan-
dus, pealtvaade, pealtvõte jts. liitsõnad, kus on tegemist
adverbi ja substantiivi ühendiga.

Elatiivsete kaassõnade arv pole suur, väiksemgi kui ablatiivsete hulk. Siia kuuluvad kirjakeeles eest, juurest, kohast, kõrvast, küljest, otsast, seest, vastast, veerest ja äärest. Järgnevalt pisut lähemalt nende esinemuse ja tähendusliku külje kohta.

e e s t tuleb asu- või esinemiskohta märkivana esile näit. juhtudel, nagu Särk oli rinna eest verine või Pühkis ja koristas natuke trepi eest. Kokku on hakatud liitadverbi-na kirjutama postpositsiooni ja substantiivi ühendit otsa-eest, ehkki küllalt sageli esineb ka lahkukirjutamisjuhte. Tegelikult märgib eest siingi teatavat kohta, lauba eesmist osa; näit. Kiire tööga oli kohe otsaeest higinä. Vrd. ka Juu peä otsa eest on nii aige.

j u u r e s t puhul esineb mainitud tähendusjoon näit. lauseis Jõgi on silla juurest lahti. Juuksed on kõrva juurest hallid. Küllalt näiteid võib leida ka murretest (Jõh nava juurest jäi aikest, Kei igaühele anti jagu oma kodu juurest jne.). Sama funktsiooni tuleks ehk näha ka sääras-tes päritolemisega seostuvates asukohamärkimistes, nagu .. kosilaseks polnud peremees, vaid käsitööline - tislari kiriku juurest.. (A. H. Tammsaare, Tõde ja õigus I, Tartu 1926, lk. 515), "See on ju see ... Ärnja-preili või kes ... sealt kõst-ri juurest," ütleb Lible järsku (O. Luts, Suvi II, Tallinn 1954, lk. 216) jts.

k o h a s t ja k õ r v a s t võivad samuti postpositsioonidena ette tulla. Need esinevad eeskätt kõnekeeles, murretes, aga ka vanemas kirjakeeles ning on tänapäeva kirjakeelsete kohalt ja kõrvalt elatiivsed paralleelid. Nii väljendub asu- või esinemiskoht juhtudel, nagu Juu linna kohast paistsid suured tule leegid, Khk mulgu kõrvast aid katki, samuti F. R. Faehlmanni kirjapanekus Mees pani poisid hobuse selga ja vedas hoost suu kõrvast (Dr. Fählmanni kirjad, Tartu 1883, lk. 41).

k ü l j e s t on asukohta märkiva postpositsioonina üsnagi harv. Siia võib ehk lugeda seda laadi kirjakeelse pruugi, nagu Lossi müürile jõudes ei näinud ma teda enam, üks hobuse leidsin ma väljastpoolt müüri puu küljest (A. Seal, Aita, Tartu 1931, lk. 131).

Üsna harv on samuti o t s a s t . Vrd. siiski Poi-
sikesed õngitseid suure kivi otsast või läheme mõnikord nõn-
da kaugele, et otsime tamme otsast õunu (M. Metsanurk, Kut-
sutud ja seatud, Tartu 1937, lk. 52), kus ilmneb asu- või esi-
nemiskoha märkimine postpositsioonina.

s e e s t on postpositsioonina eeskätt eraldust mär-
kiv. Puht asukohta võib aga siiski ka kohata, kas või lauses
Ta kiusas Vissakut niikaua, kuni teine ära väsis pükste seest
auku otsimast ja nutma hakkas (O. Luts, Kevade I, Tartu 1942,
lk. 131). Esinemis- ja asukohatähendusega tagasõnana esineb
seest vahel ka murretes; näit. Muh mu sihest valutab nõnna
kangest. Tavaline on siin kui ka üldse asu- ja esinemiskoha
puhul vastav adverb (Mul valutab seest. Puu on seest mäda. Ma-
ja on seest veel üsna korras jne.).

v a s t a s t on nähtavasti üpris kõnekeelne. Meie õi-
gekeelsussõnaraamatutes on ta küll postpositsioonina kirjas,
kuid kartoteekides vastavad näited puuduvad. Mõeldav oleks
ehk siiski asukohta märkivana ka kasutus Saare vastast on
väin kitsam. Vrd. ka Pöi a postid porsuvad moa vastast nõn-
da ruttu ära.

v e e r e s t kohta on P. Palmeos märkinud, et see ta-
gasõna on lõunaeestimurdeline, ent võib harva esineda kirja-
keeleski samas tähenduses kui äärest.¹⁰ Vrd. ka Vas lüüdi
pulk usse veerest läbi piida sisse. Sõnal on veel väga tihe
seos nimisõnaga ning sageli ongi tegemist piiripealse juhuga,
kus postpositsiooniks pidamine on üsnagi suvaline. Siiski
võiks postpositsiooni asukohatähendust näha ehk taolistel juh-
tudel, nagu Eks oleks ju palju lõbusam, kui niisugune väike
knirps /= lapsetirts/ sul põlle veerest kinni hoiab. (M. Mõts-
lane, Mu kodu, Tartu 1927, lk. 44).

ä ä r e s t on samuti sageli substantiivi ja postpo-
sitsiooni piiripealne sõna. Siiski on olemas ka selgeid post-
positsiooni juhte. Asukohafunktsioon esineb muuseas juhtudel,
nagu Jõgi oli kalda äärest jääs. Ta on pärit Volga äärest.
Leidis kiviaia äärest linnupesa jne. Need kasutused on üldi-

---

¹⁰ P. Palmeos, Eesti keele grammatika II. Neljas vi-
hik. Kaassõna, Tartu 1973, lk. 23.

sed ka murretes; vrd. veel ka Iis silma larest nõgine, KJn kartulid akkavad metsä äärest ää kuima.

Väliselt ablatiivikujuline on sõna alt. Tegelikult on siin tegemist üldkohakäänete hulka kuuluva partitiiviga (< ¹¹ al-ta). Partitiiv teatavasti on ürgne eralduskäänd, mille algne tähendus on säilinud mõnedes adverbides ja kaassõnades.¹¹ Viimaste hulka kuulub siis ka alt. Ent alt võib kaassõnana eriti ulatuslikult märkida ka asu- või esinemiskohta. Vrd. kas või alt-postpositsiooni lausetes Kass oli kõhu alt valge. Valutab südame alt. Krohvi alt paistsid kohati seinapalgid. Kirjutise joone alt leidis ta vajaliku viite. Hoidis emal käe alt kinni. Murretes on alt samuti hästi tuntud. Vrd. veel ka Tõs kainlu alt sügeleb, Krk jala põhja alt on katki, Muh pane kurgu alt kinni, Muh müristab siit vesikaare alt, Lüg mina olen Rakvere alt mies jne.

Murdeti on esinemas laiemgi; alt võib ette tulla prepositsiooninagi (näit. Lai reied seoti alt põlve kinni, Lüg laev pöörab alt tuule ringi).¹² Kirjakeeles on neil juhtudel tegemist liitadverbidega, kuid alt esialgne funktsioon säilib. Ilmselt on siingi mõnel juhul tegemist mitte teatavast kohast lahkumise, eraldumise, vaid seal asumise märkimisega; näit. alttuule (vrd. Alttuule tahtis suits hinge matta), altkää (Mindi keset tänavaid täielikus pimeduses, kolmekesi reas, altkää kinni). - R. Roht, Ummiktänav, Tallinn 1960, lk. 165), kus sisuliselt on tegemist prepositsiooni ja substantiivi ühendiga.¹³

Adverbideks tavatsetakse tänapäeva kirjakeeles lugeda ulualla, uluall ja ulualt (ehkki esineb ka lahkukirjutamisjuhte). Algselt on need aga substantiivi ja postpositsiooni ühendid. Seejuures võib ühendis ulualt (või ulu alt) leida samuti kõnealust tähendusjoont; näit. Leidsin asjad viimaks lakast uluvalt. Mõneti analoogiline on olukord ühenditega re-

¹¹ Vrd. L. Hakulinen, Suomen kielen rakenne ja kehitys, Helsinki 1968, s. 87.

¹² Lähemalt vaata: S. Nigol, ala-tüvest arenenud prepositsioonidest eesti murretes. - Centum. Tallinn 1974, lk. 176.

¹³ Siia ei kuulu altlinn, altmaailm, altpere, alttuba, altuks jts. liitsõnad, kus on tegemist adverbi ja substantiivi ühendiga.

he all, rehe alla, rehe alt, mida üldiselt tänapäeval kirjutatakse lahku, kuid kirjanduses leidub ka küllalt liitadverbilisi kokkukirjutusjuhte. Murdeti on levinud ja kohati kirjakeeleski pruukimist leidnud veel kontraktsioonijuhud reiale, reial, reialt. Nii rehe alt (~ rehealt) kui ka reialt puhul on mõeldav samuti vastav asupaiga, mitte eraldumise märkimine.

Partitiivseid postpositsioone on teisigi, näiteks takka, tähenduselt enam-vähem tagant-sõna analoog. Tuntud on takka-postpositsiooni kasutused Maja takka on maapind kõrgem. Kratsis endal kõrva takka. Tuul on selja takka jne. Nimetatud tagasõna on hästi tuntud ka murretes; vrd. ka siit asu- v. esinemiskohta märkivaid näiteid: Kse pesa valutab kiirte takka ja kõrva takka, JJn ma koe akna takka vahtisin, mis laps tuas tegi. On täheldatud ka samasugust prepositsioonitarvitust - Muh nüid o takka tuult 'pärituult' ikka tul-la.¹⁴

Partitiiviks tuleb ilmselt lugeda ka adverb ja postpositsioon Ümbert. Seegi sõna võib postpositsioonina eralduse kõrval väljendada ka esinemisala. Sellised on näiteks juhud Kleit hoidis piha ümbert hästi ligi. Maja ümbert on täiesti lage. või kirjanduslikumadki kasutused, nagu lgatahes leiab Epp äkitselt Pallu suured kämblad enda ümbert. (J. Kross, Kolme katku vahel I, Tallinn 1970, lk. 102). Nimetatud tähendusjoon on samuti tuntud murretes; vrd. Kod unt kua ei puutva pesä ümbert, Kse ma võtsi puu ümbert kinni. Siingi on kirja pandud prepositsioonikasutust - Tür ümmert puu jääb tühjaks kust luht läbi käib.

Eraldi tuleb siinkohal juttu teha veel sõnast mant. Algselt olid man, mant omased üksnes lõunaeesti murretele, kuid levisid hiljem ulatuslikumalt kirjakeeleski; tänapäeval võivad nad niisiis ette tulla nendelgi isikutel, kes ise ei pärine Lõuna-Eesti alalt. Sõna mant päritolu suhtes on erisuguseid arvamusi. Osa keeleteadlasi on arvanud seda ekstsess-

¹⁴ Eesti murretes esinev takka tähenduses 'taha' on seevastu illatiiv ning läheb tagasi *takahan-kujule. - Vrd. P. Alvre, Adverbide eesti taga - samojeedi *taka - pronominaalsest päritolust. - Emakeele Seltsi aastaraamat VIII, 1962, lk. 148.

siiviks (nii näit. on H. Ojansuu¹⁵ kõrvutanud mant-sõna vormilt sõnaga kodunt). J. Mägiste¹⁶ omakorda loeb mant partitiiviks (< man-ta, nagu alt < al-ta). Sama seisukohta jagab R. Stoebe oma kaassõnade uurimuses.¹⁷ Ekstsessiivivõimaluse hõlgab ka T. Särkkä oma ekstsessiiviuurimuses,¹⁸ ehkki ta ei anna mant-sõnale ka sõnaselget oma selgitust.

Jäetagu käesolevas ühenduses kõrvale lõplik otsustamine partitiivi või ekstsessiivi kasuks (ehkki esimene võimalus tundub tõenäosem). Näib igatahes, et mant puhul on meil tegemist mingi eralduskäändega. Sellele viitavad vastavad tähendused. Kõige üldisemalt märgib mant küll kusagilt eraldumist, kuid on võimalikud ka juhud, kus kõnealune sõna toob esile vaid kellegi või millegi esinemise või asukohta. Siia kuuluvad kas või kasutused nagu Kam üks siist piha mant oli lüünu läbi (s. o. lendva), Har ma sähit kadaje pohma mant leüse see vhidse. Lisatagu neile ka üks vastav pruuk E. Niidu tõlkest: „Siis jookseksid lapsed oma emade juurde ja naised otsiksid varju oma meeste mant ja võõrad inimesedki toetuksid üksteise vastu„ (E. Sinervo, Vahetatud Viljami, Tallinn 1966, lk. 126).

Besti keeles on aga siiski olemas ka üks kindlalt ekstsessiivset päritolu postpositsioon, see on tagant. Nimetatud sõna on meie keeles võrdlemisi üldine (selle kõrvale esineb takka), murretes siiski esineb eeskätt Põhja-Besti alal.¹⁹ Üldine on tagant puhul eraldusfunktsioon, sest ekstsessiivgi on oma põhiolemuselt eralduskäänd. Küllalt tuntud on aga siingi piirav, täpsustav asukohta või esinemispaiga esiletoomine. Vrd. kas või lauseid Pintsak oli selja tagant tolmune. Kratsis kõrva tagant. Tuul oli selja tagant. Levinud

¹⁵ H. Ojansuu, Virolaisia sananselityksiä. 4. Eteläviiron mano, mann, mant. - "Virittäjä" 1909, s. 131-132.

¹⁶ J. Mägiste, Läänemere-sm. ja volga-sm. keelte võrdluste alalt. 1. Sm. ja krj. malo, e. mala - ? eL mano ning nende võimalikud lp. ja mrd. vasted. - "Eesti Keel" 1939 (XVIII), lk. 60-69.

¹⁷ R. Stoebe, Die Verhältnisswörter in den ostseefinischen Sprachen. - Indiana University Publications. Uralic and Altaic Series. Volume 93, Bloomington 1968, S. 294.

¹⁸ T. Särkkä, Itämerensuomalaisten kielten eksessiivi, Helsinki 1969, s. 99.

¹⁹ Vrd. P. Ariste, Ekstsessiivist läänemere keeltes. - Emakeele Seltsi aastaraamat VI, 1960, lk. 146-147; T. Särkkä, op cit., s. 92-98.

on see tähendusjoon murreteski; esitatagu siin paar näidet: Kaa nää paistab puu tagant, Emm siis kuulas ukse tagand, et vana riidles senega.

Kirjakeeles on hakatud liitadverbina kokku kirjutama ühendit selja tagant, kui sel on ülekantud tähendus (selja-tagant). Sisuliselt on siingi tegu substantiivi ja postpositsiooni ühendiga. Analoogiline ja samatähenduslik on liitadverb tagantselja, ainult et tagant on siin prepositsioon. Algselt prepositsiooni ja substantiivi ühend on ka liitadverb tagantkätt. Harilikult märgib tagant viimasel puhul küll teatavast kohast äraliikumist, kuid mõnel juhul võib märgata ka asendi, seisu osutamist, milles miski on. Vrd. kas või H. Lepiku tõlkepruugi lauset Üks naine tuli sealt ja jäi ust tagantkätt lahti hoidma (V. Meri, Suguvõsa, Tallinn 1969, lk. 67 - 68).²⁰

Märgitagu, et eralduskäandelisi adverbide ja kaassõnu esineb peale eesti keele teisteski läänemeresoome keeltes. Ühtlasi võib ka neis kaassõnade puhul täheldada samasugust tarvitust. Vrd. kas või soome Alta kuoren leipä kypsä, luumluota liha makea; Raha löytyi kaivon likeltä; karjala vel'let kačtah kuwžem piäl'd 'vennad vaatavad kuuse otsast';²¹ vadja jalgan alt kilitetää 'jala alt kõditatakse' jne. Niisiis tuleb meie asjaomases kaassõnapruugiski näha vana, läänemeresoomelist joont.

Eralduskäandeliste adverbide ja kaassõnade asu- ja esinemiskoha tähendus on tihedalt seotud verbiga, võiks koguni öelda, et see sõltub verbist. Põhjuseks on asjaolu, et vastavad kaassõnad koos nimisõnaga on lauses verbi laiendid. Verbist oleneb sageli ka see, kas teatavas ühenduses tarvitatakse näiteks ablatiivi või adessiivi, elatiivi või inessiivi.

Kõige puhtamal kujul tuleb asu- ja esinemiskoht esile seoses olema-verbiga. Vrd. näit. Lind on selja pealt pruun. Jõgi on purde kõrvalt lahti. Siitpoolt sihti on mets hõredam. Särk oli rinna eest verine. Pintsak oli selja tagant

²⁰ Liitsõnad tagantuks ja tagantvaade jts. sõnad on adverbide ja nimisõna üendid ega kuulu niisiis siia.

²¹ P. Palmeos, Kaassõnad karjala Djorža murrakus. - Fenno-ugristica. 3, Tartu 1976, lk. 66.

tolmune. Maja takka on maapind kõrgem jne. olema-verb ise juba määrab, et tegemist on teatava esinemusega ja mitte eraldumisega, äratulekuga. Selle tõttu tuleb ilmselt sama tähendusjoont näha ka päritolu märkivates väljendites (Ta on pärit Volga äärest), ehkki isik, kellest on juttu, ei asu kõnealusel momendil enam päritolukohas.

Selget asu- ja esinemiskoha märkimist võib aga täheldada muudelgi juhtudel (Valutab rinde alt. Kleit hoidis piha ümbert hästi ligi.).

Keerulisem on lugu näiteks otsimist ja leidmist väljendavate verbidega seostuva eralduskäandelise tagasõna korral. Lausetes Leidis kiviaia äärest linnupesa või Otsisin teda lauda tagant peetakse kindlasti silmas millegi või kellegi asukohta (linnupesa on kiviaia ääres, kedagi otsitakse laudataguses piirkonnas). Teiselt poolt aga võib analoogilistes ühendites mõnikord tegemist olla eraldumist märkiva funktsiooniga. Lause Leidis voodi alt noa on tõlgendatav olukorrana, et nuga oli põepoolest voodi all, kuid leidja võttis ta sealt üles. Niisiis on tegemist õigupoolest kahe funktsiooni - asukoha ja eraldumise põimumisega. Niisugust kahe erineva käandefunktsiooni esinemust otsimist ja leidmist märkivate verbide puhul märgib muide juba E. A. Tunkelo.²² L. Hakulinen omakorda juhib tähelepanu sellele, et soome keeles kasutatakse nende verbidega eralduskäännet, indoeuroopa keeltes seevastu aga esineb vastavatel juhtudel lookaalkonstruksioon, mis vastab tegelikult oleku-, mitte eralduskäandele. Eralduskäande kasutus on tema arvates tingitud sellest, et otsimise-leidmise kujutelm on sedavõrd seotud vastava objekti teise paika siirmisega, et see kajastub ka keelelises väljenduses.²³

Ka eesti keeles seostuvad otsimist ja leidmist märkivad verbid üldiselt eralduskäännetega, ehkki on ka teistsuguseid näiteid. Mainitagu, et vastavat inessiivset ja adessiivset pruuki võib eriti täheldada näit. O. W. Masingu, L. Koidula, K. A. Hindrey keelekasutuses. Neil autoreil on aga kaheldamatult olemas indoeuroopa keelte mõju. Ent vas-

---

²² Vrd. E. A. Tunkelo, op. cit., s. 222-223.

²³ L. Hakulinen, op. cit., s. 426-428.

tavat kasutust kohtab laiemaltki. Vrd. kas või "Sa istud rahulikult siin, aga mina otsisin sind kodus ja linnas," pöör-
dus Karin isa poole.. (A. H. Tammsaare, Tõde ja õigus IV, Tal-
linn 1956, lk. 34); Mõningaid eesti kohanimesid on välja loe-
tud Novgorodis leitud tohik-ürikutel. (Eesti kirjanduse aja-
lugu I, Tallinn 1965, lk. 119). Kas ka siin on näha indoeu-
roopa mõju?

Nii E. A. Tunkelo kui L. Hakulinen puudutavad lähemalt ka paistmist ja kuuldumist märkivate verbidega seostuva ad-
verbiaali käände küsimust. Siingi esineb eralduskääne, in-
doeuroopa keeltes olekukäänetele vastav lokaalkonstruksioon.
Põhjuseks olevat asjaolu, et nii paistmine vaataja silma kui
kostmine kuulaja kõrvu lähtuvad kusagilt eemalt.²⁴ Vrd. käes-
olevas ühenduses ka tagasõnalisi lauseid Põõsa tagant pais-
tab mingi kogu. Maja juurest kostab hääli. Tõepoolest, näge-
mis- või kuulmisaisting lähtub kusagilt meist eemalt, ent sa-
mal ajal tuleks siin siiski näha tagasõna puhul ka asu- või
esinemiskohta (Põõsa tagant paistab mingi kogu, s. o. põõsa
taga on mingi kogu; Maja juurest kostab hääli, s. o. maja
juures olevad hääled jõuavad meieni).

Seda laadi tõlgendusprobleeme võib tekkida teisiigi. Ja
mõnikord polegi võimalik täpselt piiri tõmmata asukoha- ja
eraldusfunktsiooni vahel. Keeles ei ole kindlaid kaste, nii
ei ole neid ka käändefunktsioonides ja nende kajastumises ad-
verbides ja kaassõnades, vaid üleminekud on enamasti sujuvad.

Eelnevat kokku võttes võib niisiis konstateerida, et
omaaegne eralduskäänete võrdlemisi piiratud asu- ja esinemi-
s-
koha funktsioon on kandunud üle ka mitmesse kohaadverbisse
ja -kaassõnasse. Eesti keeles leidub selle kohta näiteid nii
murretest, kõnekeelest kui ka kirjakeelest.

---

²⁴ L. Hakulinen, op. cit., s. 428; E. A. Tunkelo, op.
cit., s. 223-224.

ОБ ОДНОЙ ЧЕРТЕ ЗНАЧЕНИЙ ПОСЛЕЛОГОВ И ПРЕДЛОГОВ,
ПРОИСХОДЯЩИХ ИЗ ОТДЕЛИТЕЛЬНЫХ ПАДЕЖЕЙ ИМЕНИ

Рудольф Карелсон

Р е з ю м е

Под послелогоми и предлогами, происходящими из отделительных падежей имени, понимаются в настоящей статье такие послелогои и предлоги, которые развились из аблатива (*keskelt* 'от, из середины', *realt* 'с, со', *ligidalt* ~ *lähedalt* 'от', *eest* 'от', *seest* 'изнутри, из' и др.), из партитива *alt* 'из-под', *takka* 'из-за', *ümbert* 'с, со' или из экспессива (*tagant* 'из-за'). Из локативных отношений отмечают эти послелогои и предлоги прежде всего уход откуда-либо или покидание какого-либо места (*Tuli puu tagant välja* 'вышел из-за дерева'; *Tulin tema juurest* 'пришел от него').

Но до сих пор не обращалось внимание на тот факт, что эти послелогои или предлоги могут иногда отмечать и само место (точнее: место наличия чего-либо или место нахождения кого-либо). Ср. *Kass on kõhu alt valge* 'у кошки брюшко белое' (буквально: 'под брюшком белое'); *Särk on rinna eest verine* 'рубашка на груди в крови' (буквально: 'рубашка спереди в крови'); *Jõgi on ülaltpoolt silda lahti* 'река выше моста свободна ото льда'; *Maja takka on maapind kõrgem* 'за домом местность выше' и т.д. В настоящей статье и подвергается анализу такое употребление послелогов и предлогов в эстонском литературном языке. Приводятся примеры такого употребления этих слов в эстонских диалектах. Обращается внимание и на то, что аналогичное употребление послелогов и предлогов можно часто встретить в других прибалтийско-финских языках. На основе анализа сделан вывод, что употребление обозначающих место послелогов и предлогов является исконно-общей чертой семантики прибалтийско-финских послелогов и предлогов.

LIITELISED NIMISÖNAD "MARAHWA NÄDDALA-LEHHES"

Valve-Liivi Kingisepp

Eesti keele sõnavara rikastamise üheks viljakamaks teeks on olnud uute sõnade moodustamine liidete abil. Esimese süstemaatilise ülevaate eesti noomenite tuletamisest andis A. Knüpffer (1814)¹. Eriti hoogsalt hakati uusi sõnu liidete abil tuletama läinud sajandi teisel poolel, mainimiseväärseiks sõnaloojaiks olid F. R. Kreutzwald, C. R. Jakobson, K. A. Hermann jt., kelle sõnaloomingut on vaadelnud J. Peebo, A. Kask, B. Brambat jt.²

Liiteliste sõnade kasutamine meie kirjakeele varasemal ajajärgul ei ole uurijate tähelepanu eriliselt kõitnud. Nii kaua aga, kuni puudub eesti kirjakeele sõnavara ajalugu jälgiv sõnakogu, mis fikseeriks sõnade esmakasutuse meie kirjakeeles, pakub huvi iga täpsustav uurimus selles valdkonnas.

Käesolevaga võetakse vaatluse alla O t t o W i l h e l m M a s i n g u "Marahwa Näddala-Lehhe" (1821-1823, 1825) liitelised nimisõnad, mida Masingu-eelses kirjasõnas pole sellisel häälikulisel kujul või tähenduses kasutatud, mille kohta võime väita, et Masing on need meie trükisõnasse toonud. Selle väljaselgitamiseks on "Marahwa Näddala-Lehhe" liitelisi nimisõnu võrreldud A. W. Hupeli sõnaraamatu teise trükiga,³ "Beiträge's"⁴ selle sõnaraamatu täienduseks aval-

¹ A. Knüpffer, Ueber die Bildung und Ableitung der Wörter in der ehstnischen Sprache. - "Beiträge" III, S. 1-46.

² J. Peebo, "Kalevipoja" sõnavara. Kandidaadidissertatsioon TRÜ eesti keele kateedris, Tartu 1973; A. Kask, C. R. Jakobson ja keeleküsimused. - C. R. Jakobson ja tema ajastu. Tallinn 1957, lk. 128-143; B. Brambat, K. A. Hermann eesti sõnavara rikastajana. - Centum. Tallinn 1974, lk. 218-234.

³ A. W. Hupel, Ehstnische Sprachlehre für die beyden Hauptdialekte, den revalschen und dörptschen, nebst einem vollständigen ehstnischen Wörterbuche, Mitau 1818.

⁴ Beiträge zur genauern Kenntniss der ehstnischen Sprache, Pernau 1813-1832.

datud sõnakogudega, lisaks eesti keele kateedris praeguseni registreeritud eesti varase kirjakeele sõnavara sedelkogu-ga. Mainitud allikais mitteleiduvate liiteliste nimisõnade kasutamist "Marahwa Näddala-Lehhes" võib üsna suure tõenäo-susega pidada nende esmakasutuseks meie kirjakeeles, välja arvatud sõnad, mis esinevad Masingu varasemates väljaanne-tes. Küsimusele, kas need on O. W. Masingu enda tuletatud või rahvakeeles olemas olnud sõnad, mida ta tundma õppis ja omaks võttis, pole võimalik lõplikku vastust anda, selleks on tõestusmaterjali napilt. Mõnevõrra pidepunkte pakuvad ENSV TA Keele ja Kirjanduse Instituudi murdesektori üldkar-toteegi andmed, millega ka vaadeldavaid sõnu on võrreldud. Kui tuletise kohta on kasutusnäiteid peaaegu kõikidelt mur-dealadelt, võib arvata, et see oli rahvakeeles Masingu ajal-gi ja tema teeneks jääb selle kirjakeelde toomine. Vähesed kasutusnäited viitavad sõna kitsale levikule, kas otse sel-lele, et tegemist on murdesõnaga või rahvakeeles üldse vä-hem tuntud sõnaga. Mõnel juhul võib sõna oma üldtuntuse tõt-tu murdekogujate poolt registreerimata jäetud olla, eriti siis, kui see puudub Wiedemanni sõnaraamatust. Tänapäeva kir-jakeeles mitteesinev tuletis, mida näiteks "Õigekeelsuse sõ-naraamat"(1976) ei sisalda ja mille kohta puuduvad kasutus-näited, eriti veel siis, kui sellele on Masing lisanud teks-ti saksakeelse vaste, on ilmsed Masingu loodud sõnad, mis pole kirjakeelde püsima jäänud. Õnnestunud tuletised võisid aga Masingu ajalehe kaudu rahvale tuttavaks saada, sest kir-jasõna on aegade vältel olnud oluline murdekeele mõjutaja. Piiri tõmbamine rahvakeeles varem olnud ja ajalehe kaudu rahvakeelde tulnud sõnade vahele on raske, kui mitte võima-tu.

O. W. Masing on oma arvukates keeleküsimusi puudutava-tes kirjutistes mõnel korral käsitletud ka eri liitega sõ-nade tähendusvarjundeid. Nii märgib ta teoses "Ehstnische Originalblätter für Deutsche" lk. 55-56 õigesti, et us- ja mine-liide ei ole sünonüümsed. Sõnu kitus ja kiitmine, lai-tus ja laitmine ei tohi ära vahetada. Kirjas J. H. Rosen-plänterile 31. jaanuarist 1824 selgitab ta, kuidas kasutada ja-liidet tegijat märkiva sõna tuletamiseks olemasolevatest sõnadest. Nimelt tuleb infinitiivi vormist laulma jätta ära ma-tunnus ja lisada -ja, saadakse laulja, käima - käija, õp-

petama - õppetaja, kirjutama - kirjutaja jne. Võib oletada, et Masing ka ise liidete abil uusi sõnu tuletas. Prakttilises eesti keele kasutuses leidub tal liitelisi sõnu hoopis suuremal arvul, kui seni arvatud.

Vaatluse alla võetud sõnad esitatakse tuletusliidete järgi rühmitatult. Märksõnana antakse "Marahwa Näddala-Lehes" esinev sõna ainsuse nimetavas käändes, järgneb tähenduse seletus, kui see on vajalik, näitelause viitega esinemiskohale. Edasises tuuakse tuletise aluseks olnud sõnatüvi varasemast kirjakeelest, eeskätt Hupeli sõnaraamatu II trükitist. Kui sõna on esitatud "Beiträge's" väljakirjutusena Masingu kirjatöödest, lisatakse ka need andmed. Seejärel näidatakse sõna esinemist murretes. Lõpuks viidatakse vaadeldava tuletise esinemisele või puudumisele Wiedemanni sõnaraamatus (1893), sealsetele häälikulistele variantidele ja tähendustele. Kui sõna ei esine "Õigekeeluse sõnaraamatus" (1976), lisatakse ka märkus selle kohta.

us-, dus-, ndus-liitelised nimisõnad

us-liide oma variantidega -dus, -ndus, -tus on eesti keele üks produktiivsemaid nimisõnu tuletavaid liiteid.⁵ Selle kasutamist Kreutzwaldi poolt uute nimisõnade saamiseks on selgitanud J. Peebo.⁶ Tähenduse poolest märgivad us-tuletised tänapäeva eesti keeles tegevust üldse (kasvatus, ehitus), tegevuse üksikjuhtumit (võitlus, taplus), tegevuse tulemust (saavutus, luuletus) või abstraktseid mõisteid (vaprus, ägedus). Viimaste kohta meie keeles on oma arvamust avaldanud J. Aavik: "Eesti keelel ei ole seda painduvust sõnade deriivatsionis nagu Soome keelel; tal on ainult kindel määr stereotüüplikka abstraktumisi olemas, mis juba enam vähem wanad on; uute abstraktiliste sõnade deriiveerimises

⁵ Vt. R. Kasik, Verbide ja verbaalsubstantiivide tuletusvahekorrad tänapäeva eesti keeles. - Keele modelleerimise probleeme 5, Tartu 1975, lk. 127 jj.

⁶ J. Peebo, Kreutzwaldi loodud noomenid "Kalevipojas". - Emakeele Seltsi aastaraamat 16, Tallinn 1970, lk. 69-104.

on ta wäga wisa; deriwatsioonis on palju wale analogia wor-
misid märgata"⁷. Eesti abstraktnoomenite ajalugu on jälgi-
nud A. Univere"⁸.

"Marahwa Näddala-Lehhes" kasutatud us-liitega nimisõ-
nade hulgas on nii abstraktseid kui ka konkreetseid mõis-
teid tähistavaid sõnu.

a r m u t u s 'halastamatus' "Mil Issand Jummal selle hirm-
sa rahwa armotusele saab õtsa teggema" MN 22, 196. Hu-
peli sõnaraamatus esineb sellest tüvest arm 'Liebe,
Gnade, Gunst, Barmherzigkeit' ja armoto 'lieblos; elend'.
Tuletise aluseks on adjektiiv armutu, millele liidetud
-us. Murretes on kasutusnäiteid Tõstamaa ja Häädemees-
te murrakust. Wiedemannil on armutus (armetus) 'Armse-
ligkeit, Elend; Lieblosigkeit, Unbarmherzigkeit'.

a s u t u s 'ettevõte, ametikoht' "et innimised, kes Kro-
no assutustes (Anstallten) Krono leiba sõwad" MM 25,
155. Hupelil on verbid assuma, assutellema 'wohnen, zu
wohnen anfangen, sich häuslich niederlassen; versetzen'.
Tuletise aluseks olnud verbe asuma 'elama; siirduma',
asutama 'rajama; asetama' kasutab Masing oma nädalale-
hes korduvalt. asutus pidi olema Masingu-aegses eesti
kirjakeeles tundmatu või vähe tuntud sõna, sest Masing
lisab teksti saksakeelse vaste. Murretes on selles tä-
henduses kasutusnäiteid Kuu, Khk /liānas on ameDiasut-
tused/, Mär, Lih, Kse, Kos, Iis, Kod, KJn, Trv /rõnu-
asutis/, Hls, Vas. Wiedemann annab azutis, azutus 'An-
fang, Begründung, Einrichtung, Anstalt, Stiftung, An-
siedelung, Colonie'.

e h i t u s 'ehitamine, hoone' "sest et neil päwil mitte
ennam sedda jõudu ep olle, nisuggust määratumad ehhi-
tust katsuda ehk selle peäle hakkada" MN 21, 5. Hupe-
lil on olemas ehhitus, kuid tähenduses 'Zierde, Schmuck',
mida kasutab ka Masing ja mis esineb juba Gūsekenil.⁹

⁷ J. Aavik, Abstraktlikud substantiivid Eesti keeles. -
Noor-Eesti II, Tartu 1907, lk. 231.

⁸ A. Univere, Eesti abstraktnoomenite ajaloost. - Ema-
keele Seltsi aastaraamat 22, Tallinn 1976, lk. 51-62.

⁹ H. Gūseken, Manuductio ad Linguam Oesthonicam. An-
führung zur Ehstnischen Sprache, Reval 1660, S. 364.

"Beiträge" XVII v. lk. 158 esitatakse ehhitus 'der Bau' väljakirjutusena Masingu "Pühhapäwa Wahhe-luggemistest". Murretes kasutusel kogu eesti keele alal. Masingu kasutus toetub rahvakeelele. Wiedemannil ehitus 'Schmücken, Schmuck, Errichtung, Bau, Gebäude'.

h a l v a t u s "Ütlid tohtrid tedda alwatusse surrewad" MN 25, 387. Hupelilt leiame mineviku partitsiibi alwatud 'vom Schlage gerührt; gelähmt; bl. gichtbrüchig'. tus-deverbaal sõnast halvama oli rahvakeeles tuntud, sellele viitavad rohked kasutusnäites murretes. Wiedemannil halwatus 'Lähmung, Schlag' ja halwatuze-surma surema 'am Schlagfluss sterben'.

j a h u t u s 'lohtus, kergendus' "seäl ma omma jannu kannatawa hingele jahhutust saan" MN 21, 335. Hupelil on verb jahhotama, jahhutama 'kühlen, abkühlen, act. erleichtern, erquicken', millest on loodud vaadeldav tuletis us-liite abil. Murrete kasutusnäiteid Kuu, Lüg, Jäm, Khk, Muh, Mär, Tor, Kos, HJn, JMd, Iis, KJn, San, Har, Vas, Se, enamasti liitsõnana keelejahutus, meelejahutus, Hargla murrakust on näide tähenduses 'südamet kergendamise'. Wiedemann annab jahutis, jahutus 'Kühlung, Abkühlung, Erquickung etc.'.

j o o v a s t u s 'joobumus' "Ärkage ommetige unnest ja omma rummaluse jowastusest ülles, ja mõistke" MN 21, 348. Hupelil on mineviku partitsiip jowastanud, jowastanu 'angetrunken, etwas betrunken'. Masingu kasutatud us-tuletis on samast verbitüvest. Sõna oli Masingu-aegses eesti kirjakeeles vähe tuntud, see tuuakse väljakirjutusena "Pühhapäwa Wahhe-luggemistest" "Beiträge" XVII v. lk. 162. Murretes kasutusel Kuu, Khk, Jaa, Emm, Kul, Kse, Koe, Trm, Nõo. Wiedemannil jowastus (jopastus, jupastus) 'kleiner Rausch'.

i s t u t u s 'istutamiseks võetud oks, istik' "Kõigeparremad istutused need õksad, mis jähmedamad" MN 25, 238. Hupelil leiame verbi istotama 'setzen, versetzen, pflanzen', millest on saadud nimisõna us-liite abil. KKI murdekogu andmeil on istutus tuntud tähenduses 'istu-

tamine' Khk, Kse, Tor, Kod, KJn, Puh, San, Krl, Har, Masingu kasutatud tähendust ei leidu. Ilmselt on tegemist rahvakeelse sõnaga, millele Masing on oma kasutuses andnud uue tähenduse. Wiedemann esitab paralleelselt is-tuletisega istutus 'Setzen, Pflanzen' = istutis.

k a n g e s t u s "egga polle se mitte surm; waid kangestus (Erstarrung, Starrkrampf)" MN 22, 279. Hupelil leiame samast tüvest kange 'hart, schwer, steif; stark; gross; ungelenkig' ja kangeste ning kangeminne. Verb puudub. Murretes kasutusnäiteid vaid Jäm, Khk, Tõs, Kos, Hls, San ja Räh. Masing lisab teksti saksakeelse vaste. Võimalik, et see on Masingu tuletis verbist kangestama. Wiedemann esitab kangestus 'Erstarrung, Starrsucht', tal on ka verb kangestama (kangustama) 'steif, starr, unbeweglich machen'.

k e e r i t u s 'keerutus, keeris' "ja kardawad laewa meh-
hed sesuggust keritust üllewägga, sest et purjed lõhki
kissub, ehk muud wigga teeb" MN 21, 276. Hupelil on verb
keritama '(sich) drehen', millest us-liite abil on moodustatud substantiiv. Sõna on olnud kirjasõnas vähe tuntud, sest "Beiträge" XVII v. lk. 165 tuuakse see välja-
kirjutusena Masingu "Pühhapäwa Wahhe-luggemistest". Murdekartoteegis leidub märksõna keeritus all tähenduses
'tuulekeeris, tuulispask' kasutusnäiteid Kuu, VNg, Pha, Rld, Juu, Sim, Plt. Wiedemannil kēritus (kēritis) 'Drehen, Wenden, Wendung'.

k e r g i t u s 'kergendus' "haige terwist; waene abbi; häd-
dalinne kergitust, ning iggaüks sedda Issanda käest pal-
ludes iggatseb" MN 21, 1. Hupelilt leiame verbi kerkitama
ma 'erleichtern; machen dass es aufgeht'. Deverbaal on
saadud us-liite abil. kergitus 'die Erleichterung' tuu-
akse väljakirjutusena Masingu kalendrist "Beiträge" XX
v. lk. 59. Murretes on kasutusnäiteid VNg, Lüg, Jäm, Khk,
Pha, Müh, Rei, Mar, Tõs, Juu, Kos, Jür, JMd, VJg, Iis, Kod
tähenduses 'kergitamine tõstmine', KJn, Hls, Puh, Vas, Se.
Wiedemann annab kergites, kerfritis, kergitus

1) 'Erleichterung, Erhebung'; - 2) Hefe.

k i m b u t u s 'kitsikus, kiusamine' "On nüüd praego Tartu

maal mitmed innimesed sure kimbutuse sisse sanud" MN 21, 236. Hupelil on verb kimputama 'beschuldigen; ausforschen; verwickeln; drohen; fangen' ja kimpatu 'Verwicklung in die böse Sache'. "Marahwa Näddala-Lehhes" kasutatud us-tuletis on verbist kimbutama. Kasutusel Viru-Nigula, Vaivara, Tõstamaa, Kolga-Jaani, Puhja ja Setu murrakus, Karuse murrakus tähenduses 'peks'. Hoo-
pis laiemalt tuntakse kuju kimbatu. Wiedemannil kimbutis, kimbutu 'Verlegenheit, Klemme, Schwierigkeit, Bedrängnis, Verstrickung, Plackerei'.

k i n d l u s 1. 'kindelolek' "et suuremal hulgal ei mõistmise kindlust, egga tundmise selgust ei olle" MN 23, 3. 2. 'kants, sõjaliselt kindlustatud koht' "kes Rõngu mõisa kindlust (Burg, Festigung) ehhitand" MN 25, 416. Hupelil on sellest tüvest kindel 'fest, beständig, standhaft', kindlaste ja us-tuletis kindma-us 'Gewissheit; Standhaftigkeit'. Sõna kasutamine tähenduses 'kants, kindlustatud koht' oli Masingu-aegses eesti kirjakeeles uudne, sest Masing lisab teksti saksakeelse vaste. Tänapäeval on sõna rahvakeeles laialt tuntud mõlemas tähenduses. Hupeli us-tuletisel on teine moodustamise viis. Wiedemann annab kindlus (kindmäis, kindmüis, kindmaus)' 1) Festigkeit, Haltbarkeit, Beständigkeit, Gewissheit, Sicherheit; 2) fester Ort, Festigung.

k i p i t u s 'valu, pakitsus' "et sool lastele siis, kui sedda peäle pandi, suurt kippitust ja wallu teggi" MN 23, 207. Tuletis on saadud us-liite abil verbist kip-pitama, mis esineb Hupelil tähenduses 'wehe thun; schmerzen'. Murretes üldtuntud sõna. Wiedemannil kipitus 'heftiger Drang, Begierde'.

k i t s u s 'puudus, vaesus; ahutus' "kes teab ehk sawad ka sel kitsuse kõrral need kallid sõnnad tõeks tulles" MN 22, 65; "ning omma mõistmise kitsuses, kõik laiemad tundmist ärralaidab" MN 21, 190. Tuletise aluseks on adjektiiv, mis leidub Hupeli sõnaraamatuski: kitsas 'enge, schmal, knapp, wenig'. kitsus 'die Verlegenheit, Enge, Gedränge' esitatakse "Beiträge" XVII v. lk. 166 väljakirjutusena Masingu "Pühapäwa Wahhe-luggemistest". Masing

kasutab ka liitsõna merrekitsus tähenduses 'väin' (MN 22, 40). Murdenäiteid leidub Kuu /mā kitsus; mere kitsus), Vai /iānil on nūid kitsus kās/, Jām, Vll, Tor, VMr, VJg /kiitsuses ja vaesuses olèn eland/, Trm, Plt, Hls, Puh, Plv, Krl. Wiedemannil kitsus 'Enge, Eingeschränktheit, Engigkeit, Kargheit, Knappheit'.

k õ r g u s 'kõrgendik, kõrgem koht' "Kõrguste kõhhas, kuhhu wolas wessi ei ullatand, tappis rahhe 355 puddoloust" MN 25, 360. Hupelilt leiame kõрге-us 'Höhe, Hoheit', kõrgus od. kõrkus 'Höhe; Stolz'. Masingu tähendus puudub. Murretes on kõrgus kasutusel kogu eesti keelealal abstraktoomenina. Nähtavasti kasutab Masing rahvakeeles tuntud sõna teises tähenduses. Wiedemann annab kõrgus (kõrjus) 'Höhe, Erhöhung, Anhöhe, Ehre, Ruhm, Stolz, Hochmuth'.

m a d a l u s 'madalik, madalam ala' "ajasid merrest wetülles, mis Newa jõeale vastas, et wessi linna tulli ja maddalustes koddanikutele mõnda kahju teggi" MN 22, 193. Hupelil on maddal 'niedrig, klein; gering; demüthig; schwach', maddalik 'niedrig, demüthig' ja maddalus 'Niedrigkeit, Demuth'. Masingu tähendus puudub. Murretes on kasutusnäiteid peamiselt dimensiooni märkiva abstraktsõnana, vaid Kodavere murrakust on näitelause /maDalus onè väkke asi/ veDè kešta suAB üèlDè maDalus/, maDäl vesi/ sīt ma lähän läBi/. Võimalik, et Masing toetubki Kodavere murrakus tuntud tarvitusviisile. Wiedemann esitab madalus nii Hupelil kui ka Masingul esinevas tähenduses 'Niedrigkeit, Demuth, Sanfmuth etc. (vgl. madal); - Niederung, Vertiefung'.

n i i s k u s 'kuiwa wilja sisse matta, et willi niiskust piddi ärratõmbama" MN 25, 323. Hupelil esineb omadussõna niiske kõrval dus-liitega tuletis niiskedus 'Feuchtigkeit'. Masing kasutab tänapäeva kirjakeelset kuju, mis on üldtuntud ka murretes. Sama esitab Wiedemann: niskus 'Feuchtigkeit'.

o d a v u s "ja hüris kui waene innimene ennesele üht pisikest kambrid, oddawuse pärrast, nelja kõrdses majas üllewel kattuse al" MN 21, 317. Hupelil on adjektiiv od-

daw ja adverb oddawaste 'wohlfeil'. Abstraktmõistet tähistava us-tuletise aluseks on omadussõna oday. Murretes kasutusel Jäm, Khk, Kse, Juu, Vai, Kod, Plt, KJr, Trv, Hls, Krk, Puh, San, Rõu. Wiedemannil odawus 'Billigkeit', Wohlfeilheit'.

o m a d u s 'omandus, omand, vara' "nende kohhus selle järrele wadata, et koggokonna ommadust ausasie wallitsetakse" MN 23, 155. Hupelil on ommandus 'Eigenthum; Wesen'. Masing kasutab dus-liitega tuletist pronoomenist oma. Murretes on selles tähenduses näitematerjali Türi ja Rakvere murrakust, enam levinud on omandus 'vara', nagu see esineb tänapäeva kirjakeeleski. Wiedemannil omadus = omandus 'Eigenthum, Eigenschaft, Eigenthümlichkeit, Activa (Credit)'.

p a k i t u s 'vaev, häda, viletsus' "Seepse on, mis selle hea rahwa kõige suurem kahju on, sest et seältap temma kõige suuremad pakkitused temmale tullewad" MN 21, 104. Hupelilt leiame samatüvelistest sõnadest pakkiline 'häufig', pakkitselt 'enge, pressend' ja pakkitsema 'wehe thun vom Pressen'. Masing kasutab korduvalt sõnu pakk 'häda, vaev' ja pakil ning pakil täis. us-tuletise aluseks peab olema verb pakitama. Murdenäiteid on Jäm, Muh, Mär, VNg, Vai, Iis, Kod, Plt, KJn, Trv. Wiedemann annab Masingu kasutatud kuju pakitus 'Druck, Spannung, Geschwulst, Verhärtung, Bedrängniss, Angst, Drängen, Dringlichkeit'. ÖS esitab kujul pakitsus ja võrdsustab verbid pakitama = pakitsema.

p r i i u s 'vabadus' "kuida priust wastowõtta, ja kuida ennast selle wasto walmistada, et priusega õnne sada" MN 23, 191. Hupelil on adjektiiv pri 'frey'. "Beiträge" IX v. lk. 82 esitab A. Knüpffer pridus 'Zustand der Freiheit'. Hiljem on "Beiträge" XXII v. lk. 73 toodud prius 'die persönl. Freiheit (im Gegensatz von den Leibeigenschaft)' väljakirjutusena Masingu kalendrist. Sõna on olnud varasemas kirjakeeles tuntud, kuid teisel häälikulisel kujul. Dateerimata kirjas Rosenplänterile 1821. aastast kirjutab Masing: "Jah! on tössi, et ütlewad prius, agga se on kelelainskus, mis häleta pohkstawi ehk

jättab nimmetamata, ehk senna häleta pohkstawi seggab, kuhhu tedda waja ep olle. Nendasammoti prius laisa mok-kadele waewa teeb; se temmal õlpsam wäljahüda, kui d i ja u wahhele walletab; agga prius se on selge, targa rahwa sõnna: kes kui harritud innimesed omma keelt pru-giwad, ialgi pridust suhhu ei wõtta". Murretes on prius üldtuntud sõna. Wiedemann esitab prius (pridus) 'Freiheit, persönliche Freiheit'.

p õ r u t u s "essimene põrrutus olli ni kange, et meie uhke ja sure Andrese kirrikule suurt wigga teggi" MN 22, 156. Hupelil on verb põrrotama u. põrrutama (är-ra) 'schüttern, act. schütteln; zerschlagen, zerschellen', millest on moodustatud us-tuletis. Murretes üldine, oli tuntud ilmselt ka Masingu ajal. Wiedemannil põrutus 'Erschütterung'.

p u n e t u s "et sellega lapsele ei wallu egga kahju tehta: waid wähhendakse sellega weel punnetuse pakkitust ja pallawa tuska" MN 23, 221. Hupelil on verbid punna-ma, punnastama är-ra 'erröthen, roth seyn od. werden od. machen'. us-tuletis on moodustatud verbist punetama. Murretes leidub kasutusnäiteid Jäm, Khk, Mär, Kse, VNg, Vai, Iis, Lai, Trm, Trv, Hel, Se. Wiedemannil punetus (punestus) 'Rothe, Erröthen, Rothel, Scharlach'.

s e g a d u s 1. 'segane, sassis olek, olukord' "sest kui sedda tännawode kül nenda olnud, siis on ka sellepärast seggadust küllalt, ja mõnda kahju Näddala-lehhe väl-jaandjal sanud ollema" MN 21, 331.

2. 'segu' "Wõtta 1 nael kaddaka marju ja 1 nael sola: tõuka mõllemaid peneks, segga neid hästi kokko, ja wõt-ta sest seggadusest üks lussika täis" MN 22, 191. Hupe-lilt leiame segga-us od. segga-us 'Vermischung', puudub esmaväiteline tüve ja liite vahel esinev d. Masing ka-sutab sega-tüvest dug-liite abil moodustatud tuletist. Murretes on segadus tähenduses 'sassis olek, olukord' tuntud üle Eesti. Teine tähendus 'segu' on Masingu isi-kupärane kasutus. Lisada võib vaid seda, et murdekarto-teegis on näiteid Lüg, Jõh, Vai, Trm ja Kod sõna seka-vus = sekadus kohta tähenduses 'leivajuur, õllesegadus,

taigen', mis lubab ehk oletada ka kodumurde mõju. Wiedemann annab segadis, segadus (segades, segandus, segäüs) 'Verwirrung, Unordnung, Vermischung, Gemisch, spec.gemischter Viehtrank'.

s ü g e l u s "et nende südda auuahnestamise ja surustele
lemise süggeluses on" MN 22, 277. Hupelil on süggelema
u. süggilema 'jucken', süggeleminne 'das Jucken', süg-
gelised pl.u. süggelikkud 'feine Krätze'. Masing ka-
sutab sügelema-verbist us-deverbaali. Murdenäiteid on
Muh, Kad, Kuu, Lüg. Wiedemannil sügelik, sügeline, sü-
gelus (sügelane) 'juckender Ausschlag, feine Krätze'.

t a l i t u s 'toimetus' "Kül wõib Tall' olla tallitust,
Se sure rigi sees" MN 21, 167. Hupelilt leiame õige mi-
tu samatüvelist sõna, kuid puudub us-tuletis: tallita-
ja 'Besteller, Schaffer', tallitama 'zähmen; befriedi-
gen; bestellen, ausrichten, besorgen, verrichten; be-
wisthen; endigen', tallitamine 'Bestellung, Verrich-
tung, Geschäft, Anstalt, Ausrichtung des Geschäfts'.
Murretes üldiselt tuntud sõna. Wiedemannil tallitus
'Besorgung, Verrichtung, Geschäft, Beschäftigung, Be-
ruf'.

t a r v i t u s "et kulda ja hõbbedad wallitsuse tarwitu-
seks wäljatua" MN 21, 181; "ellawad kallapüüdmisest ja
linnaoajamisest ja sawad sellega ennestele ellotarwitu-
sed" MN 22, 154. Hupelil on tarwidus, tarwistus, tarwi-
us kõik 'Nothdurft' ja verb tarwitama 'bedürfen', mis
on Masingu us-tuletise aluseks. Kolmel korral on see
sõna esitatud "Beiträges" Hupeli sõnaraamatule täiendu-
seks avaldatud sõnakogudes kolmest erinevast Masingu
teosest: "Beiträgs" XVII v. lk. 153 Masingu 1820.a. jut-
lusest, lk. 190 "Pühhapäwa Wahhe-luggemistest" ja XXII
v. lk.78 Masingu kalendrist. Murretes on kasutusnäi-
teid Kse, Tõs, Juu, Kuu, Plt, KJn, Trv, Võn, San
Wiedemann esitab palju paralleelseid kujusid
tarwitus (tarwius, tarwidus, tarbidus, tarbus, tarwis-
tus) 'Bedürfniss, Nothdurft, nöthiges Material'.

t o h l e t u s 'närtsimine, kalgiks muutumine' "kes ommas
süddame tohletuses ei ennese, egga tõiste heaks omma

suurt warra ei tahtnud prukida" MN 21, 319. Hupelil on verb tohletama 'pelzig od. schwammicht werden (Büben ua)'. Arvatavasti on see Masingu loodud tuletis us-liite abil verbist tohletama. Murretes kasutusnäited puuduvad, verbi tuntakse peamiselt Põhja-Eestis. Tuletis puudub ka Wiedemanni sõnaraamatust, on antud verb ja mineviku partitsiip tohletand 'fig. betrunken, träge, benommen (nach einem Rausche)'. ÕS-is puudub.

t u i m u s 'apaatus, nüridus, võimetus' "egga ei ühhegi tööle omma tuimuse pärrast ei kõlband" MN 22, 52. Hupelil on adjektiiv tuim 'dumm; unschmackhaft; starr; fühllos; unempfindsam; untauglich'. Abstraktdõiste on saadud adjektiivile us-sufiksi lisamise teel. Murretes üldiselt tuntud sõna. "Beiträge" XVII v. lk. 153 tuuakse tuimus 'Stumpfheit' väljakirjutusena Masingu 1820. a. jutlusest. Wiedemannil tuimus (tuimudus, tuimandus) 'Stumpfheit, Stumpfsinn, Gleichgültigkeit, Gefühllosigkeit, Indifferentismus, Bewusstlosigkeit, Starreucht'.

t u m e d u s 'selgusetus, arusaamatus, segasus' "On ses ramatus mõnda tummedust, sest, et ta ainaüksi selle ennemuinatse rahwa peäle kannab, kennest meie neil päwil mitte ei tea" MN 23, 326. Hupelilt leiame tumme 'dunkel, trübe'. Abstraktdõistet tähistav sõna on saadud us-liite abil adjektiivist tume. Murdenäiteid on Jäm, Khk, Rei, Koe, VJg, VNg, Kod, San, Rõu. Wiedemannil tumedus 'Dunkelheit, Unklarheit, Trübheit, Glanzlosigkeit'.

u i m a n d u s 'unine, uimane olek, pea ringikäimine' "ja andis tohter temmale uimanduse rohtu sisse, et kahheksa tunnist pidi maggama jäma" MN 22, 135; "et pöritused, uimandused ja õksendamised peäle tulliwad" MN 22, 68. Hupelil on samast tüvest uimane 'schlafzig, träg, träumerig, unaufmerksam, zerstreut; matt; düheig'. Tuletis võiks olla moodustatud omadussõnast uimane dus-liite lisamise teel või uim + ndus-liite abil. Viimane on vähem tõenäoline, sest nimisõna uim, -a puudub Hupelil ja Wiedemannil. "Beiträge" XXII v. lk. 82 esitatakse uimandus 'der Schwindel' Masingu kalendrist. Murretes on

ainult paar kasutusnäidet: Kullamaalt uēmanDus 'uimas-
tus' ja Rõugest hoimantus 'minestus'. Wiedemannil ui-
mandus 'Ohnmacht, Schwindel, Schläfrigkeit'. ÕS märk-
sõnana ei esita.

u i m u s 'uimatus, apaatia' "ja meie ommas uimuses sedda
weel peälegi õnneks arwame, et agga pissutki rahha om-
ma tore kauba eest nende käest same" MN 25, 270. Hupe-
lil on samast tüvest uimane. Tuletis võiks olla moo-
dustatud sõnast uim us-liite lisamise teel. Võimalik,
et tuletise aluseks on ka verb uimuma, mida Masing "Ma-
rahwa Näddala-Lehhes" kasutab (MN 25, 62). "Beiträge"
XVII v. lk. 145 esitatakse see väljakirjutusena Masin-
gu 1820. aasta jutlusest. Murretes leidub kasutusnäi-
teid Iüg, Jõh, Vai, Lai, Trm, Kod, Äks, Plv, Har, Rõu.
Wiedemannil on uimatus (uimastus, uimustus, uimutus, oi-
metus, hoimus) uimus 'Ohnmacht, Betäubung, Schwindel,
Bewusstlosigkeit, Torpescenz, Gedankenlosigkeit, Un-
verstand'.

u s a l d u s 'julgus' "sellepärrast ei pea teadmatal in-
nimesel sedda ussaldust ollema, et Jummalä ette püaks
jõuda" MN 22, 12. Hupelil on verb ussaldama 'sich un-
terstehen; vermögen', millest on moodustatud us-dever-
baal. Murretes on sõna üldiselt tuntud, võib arvata, et
seda tunti rahvakeeles ka Masingu ajal. Wiedemannil
uzaldus 'Kühnheit, Vertrauen, Muth', kusjuures ta lisab
märgendid SO, S, seega peab seda põhjaseesti keelega
Tartumaa ja Viljandimaa lõunaseesti keelega alale ise-
loomulikuks murdesõnaks.

u s u t u s 'tagatis, garantii' "laenomajad, kust kõlbawa
pandi, ehk mu täielise ussutuse (Sicherheit) peäle, ni
paljo rahha, kuidä hädast tarwis lähheb, iggäühel tin-
gitud ajast rendi peäle sada" MN 25, 201. Hupeliltleia-
me verbi ussutama 'ausforschen, genau nachfragen; be-
schuldigen, überreden', mis on aluseks us-deverbaalile.
Murretes selles tähenduses näitematerjal puudub, Hää
ja Koe murrakus on tähenduses 'järelepärimine'. Masing
leiab ise, et sõna võib olla lugejale tundmatu ja li-
sab teksti saksakeelse vaste. Wiedemannil uzutus '1) Be-

schuldigung, Bewegen zum Gestandniss, Prüfen der Glaubwürdigkeit, Zureden, Inquiriren; - 2) Treue, Zuverlässigkeit, Sicherheit, Caution'.

v a p r u s "olli se, omma nore ea, wahuuse ja wapruse-pärast kulus Karel XII" MN 21, 238. Hupelil on adjektiiv wapper ja adverb wapraste 'frisch, munter, wacker'. Abstraktnoomen vaprus on moodustatud us-liite abil. Murretes üldtuntud sõna. Wiedemannil waprus 'Tapferkeit, Bravheit, Rüstigkeit etc. (vgl. waper)'.

õ e l u s "Sinna ei olle mitte Jummal, kel hea meel on õelusest: kes pahha on, sel ei wõ(i) so jures asset olla" MN 22, 353. Hupelil on õal ja õalaste kõrval õälus 'Gottlosigkeit, Argheit'. Varasemas kirjakeeles on see tuletis tuntud, kuid teisel häälikulisel kujul. Murretes üldiselt levinud sõna. Wiedemannil hõelus (hõälus) 'Bosheit, Gottlosigkeit, Tücke etc. (vgl. hõel)'.

õ õ n e s t u s 'õõnes koht, õõnsus' "leidsid sures kiwipakkus üht õnestust, ja temma sees üht sissaliku (Eidechse) ja üht kärnast konna" MN 23, 122. Hupelil on verbid õnistama ja õnistema, millest tuleneb us-deverbaal. Murretes on kasutusnäiteid Jäm, Khk, Tõs, Trm, Kod, Trv, Rõu. Wiedemannil õnestus, õnetus (õnistus) 'Vertiefung, Höhlung, Aushöhlen'.

ä g e d u s "et wihha äggeduses lapsele liga teggid" MN 21, 203. Hupelil ei ole samatüvelist sõna. Masingul on reeglipärane us-tuletis esmavärtelise tüvega adjektiivist äge. Sõna on esitatud väljakirjutisena Masingu "Pühapäwa Wahheluggemistest" "Beiträge" XVII v. lk. 155 tähendusega 'Heftigkeit des Zornes'. Murretes leidub paar kasutusnäidet: VNg-s tähenduses 'palavus, kuumuse õhk (saunas)', seega erinev Masingu kasutusest, ja KJn-st on lausekatke /äGeDuseGa tehtuD/. Nähtavasti pole murdekogjad sõna oma tavalisuse pärast üles kirjutanud. ägedus ei esine ka Wiedemanni sõnaraamatus.

Enamiku eespool vaadeldud us-liiteliste nimisõnade tuletusalluseks on verbid (asutus, ehitus, halvatus, jahutus, joovastus, istutus, kangestus, keeritus, kergitus, kimbutus,

kipitus, pakitus, põrutus, punetus, sügelus, talitus, tarvitus, tohletus, usaldus, usutus ja õonestus) või adjektiivid (armutus, kindlus, kitsus, kõrgus, madalus, niiskus, odavus, priius, tuimus, tumedus, vaprus, õelus ja ägedus). dus-liide on liitunud pronoomenile (omadus), adjektiivile (uimandus) ja sõnaliigiliselt täpsemalt piiritlemata tüvele se- (segadus).

Varasemas eesti kirjakeeles on kasutatud ehitus, kõrgus, madalus, kuid teises tähenduses. Tuletised kindlus, kimbutus, niiskus, priius, segadus, tarvitus, õelus leiduvad Hupeli sõnaraamatus, kuid teistsuguse tuletusviisiga ja häälikulise kujuga. Enamasti on kirjakeelde püsima jäänud Masingu poolt kasutatud kuju.

Sõnade asutus, kangestus, kindlus 'kants, kindlustatud koht', usutus kasutamisel on Masing lisanud teksti saksakeelse vaste, on arvanud need vähe tuntud sõnadeks oma aja kirjakeeles. Masingu varasematest töödest on registreeritud ja "Beiträge's" avaldatud järgmised "Marahwa Näddala-Lehhe" liitelised nimisõnad: ehitus 'hoone, ehitamine', joovastus, keeritus, kergitus, kitsus, priius, tarvitus, tuimus, uimandus, uimus ja ägedus. Nimetatud sõnad olid tolle aja kirjakeeles nähtavasti õige uudsed.

Sõnade istutus 'istutamiseks võetud oks, istik', kõrgus 'kõrgendik', madalus 'madalik, madalam ala', segadus 'segu', tohletus 'närtsimine, kõvaks muutumine', uimandus 'unine olek, pea ringikäimine', usutus 'tagatis, garantii', ägedus kohta leidub Keele ja Kirjanduse Instituudi murdekartoteegis 'õige napilt kasutusnäiteid või need puuduvad üldse. Neid "Marahwa Näddala-Lehhes" leiduvaid us-, dus-, ndus-liitelisi nimisõnu võib kõige suurema tõenäosusega pidada Masingu looduiks.

Ülejäänud O. W. Masingu poolt esmakordselt meie kirjakeeles kasutatud us-tuletiste kohta leidub murdekogus kasutusnäiteid mitmelt murdealalt. Ilmselt olid need sõnad rahvakeeles tuntud ka Masingu eluajal, tema teeneks on nende kirjakeeles kasutusele võtmine.

mine-liitelised nimisõnad

mine-liite abil on meie keeles võimalik peaaegu kõikidest verbidest tuletada tegevust märkivaid nimisõnu, nn. teo-

nimesid. Kui teonime tähendus ei erine vastava verbi tähendusest, siis tavaliselt sõnaraamatuis neid eraldi märksõnadena ei esitata. Sellisel põhimõttel on koostatud Hupeli (mine-tuletised on verbi all), Wiedemanni sõnaraamat ja ka KKI murdekartoteek. Seepärast on mine-tuletiste leviku jälgimine eesti murretes raskendatud. Kirjakeele sõnavara ajaloo kujunemise seisukohalt pakub mine-tuletiste kasutusele tulek huvi. Seepärast esitatakse siin alfabeetilises järjekorras need "Marahwa Näddala-Lehhes" kasutatud lihtsõnalised mine-tuletised, mis ei leidu Hupeli sõnaraamatu II trükis ja "Beiträge" sõnavarakogudes ja mis ei erine tähenduselt vastavast verbist. aitamine, alanemine, alpine, ehimine, hakkamine, halastamine, halvamine, hammustamine, harunemine, haudumine, higitsemine, hiilgamine, hoidmine, hukkamine, hullamine, hõõrumine, hüppamine, jaotamine, juurdumine, jätkamine, jäämine, keemine, kiirestamine 'kiirusdamine', klaasitamine 'klaasitaoliseks muutumine', kohendamine, kohkumine, koolimine 'koolitamine', kosumine, kragisemine, kratsimine, kribisemine, kriimustamine, kudamine, kudumine, kukkumine, kurtmine, kustumine, kuulamine, kuumamine, kõikumine, kõrgistamine 'uhke olemine', käimine, laastamine, laskmine, lehkamine 'lõhnamine', leidmine, liikumine, lorimine 'lorisemine', lõksutamine, lärmimine 'lärmamine', mõõtmine, mädandamine, naljamine 'naljategemine', neelamine, noppimine, nõutamine 'nõuandmine', ohverdamine, oskamine, pikendamine, pilkamine, plaksumine, pookimine, pragisemine, priisklemine 'priiskamine', protsessimine, puhumine, põlemine, põrutamine, päästmine, rabelemine, rehkendamine, rookimine, rüüsklemine 'rüüstamine', sigitamine, slutamine, soolamine, suplemine, talutamine, tingimine, tohterdamine, toimitamine 'toimetamine', torisemine, triikimine, trööstimine, trükkimine, tudeerimine, tungimine, tuskamine 'vaevamine', tõmmutamine 'tõmblemine', tühjendamine, tülitsemine, uhisemine, uimumine 'uimaseks muutumine', varjamine, veerimine, veerimine, villistamine, villimine, voodamine 'saagilandmine', vimmerdamine 'oigamine', vuhisemine, vurisemine, värvimine, õiendamine, õitsemine, ähkimine.

Eraldi vaatluse alla võetakse need mine-substantiivid, mille tähendus erineb vastava verbi tähendusest või mida on Masing kasutanud oskussõna funktsioonis.

a s u m i n e 'asula' "Kes sedda sel ajal olleks jõudnud arwata, et se kitsas ja wähhene assumine, pärrast ni laiaks ja ni sureks piddi minnema, kuidas praego omma uhked ja rikkast Ria-linna teame ollewad" MN 22, 24. Hupelil on verb assuma, assutellema 'wohnen, zu wohnen anfangen, sich häuslich niederlassen'. Murretes selles tähenduses kasutusnäiteid ei leidu. Wiedemann eraldi märksõna ei esita.

j u h t u m i n e 'juhus, juhuslikkus' "Õppib ja näeb mõistlik inimene ka sestki asjast, et Issanda arm kõik wägga targaste seädnud; ning et juhtumist siin ilmas polle, waid kõik asjad, ning ka inimeste sündimised ja surremised, pantud ja Jummalast tehtud arwo järrele sünniwad" MN 22, 220, Hupelil on juhtuma 'sich begeben, zutragen'. Masing kasutab ka sõnaühendit juhtumise kaupa 'juhuslikult' (MN 21, 137). Murretes on kasutusnäiteid just sõnaühendite juhtumise kombel, kaupa kohta tähenduses 'juhtumisi' peaaegu üle-eestiliselt. Wiedemannil on juhtumine 'Zufall', juhtumise kaupa 'zufällig, auf's Gerathewohl'.

k u t s u m i n e 'kutse, amet' "Ütlime tallorahwal Jum-mala lodud asjust mõnnest kõhhast ennam teadmist ollewad, kui tõistel, kes ehk linnapaigas ellawad, ehk kel-le kutsumise tõesed sesuggused, et neile aega ei anna, paljo tule käes likuda" MN 25, 78. Hupelil on kutsumine 'Ruf; Einladung' teises tähenduses, mis lisaks eespool toodule leidub ka Masingu kasutuses (MN 22, 19). Murdenäiteid ei ole. Wiedemannil eraldi märksõnana puudub, verbi kutsuma all esitab ta kutsumine 'Beruf'.

n ä i t a m i n e 'näide, juhend' "Wimaks on weel üks näitamine tagga õtsas, kuidas lapsi kõige wähhema kul-luga ... kirjutama õppetada" MN 21, 59. Hupelil on näitus, näitmine 'Erscheinung, Gesicht; das Zeigen'. Tähendus erineb Masingu omast. Wiedemannil näitamine 'Anweisung, Ausstellung'.

v a l l a t s e m i n e 'vallatus, vägivald' "kes sedda perrekonda püüdwad eksitada, temma head ja rahhu seg-

gada, olgo rummaluse ehk kawwaluse, wallatsemise, ehk ünhe ehk tõise ahnestamise nõu pärrast" MN 21,408. Hupelilt leiame wallato 'muthwillig, üppig, übermüthig; schalk' ja wallatus 'Muthwille, Uebermuth; Prevel, Schalkheit'. Murretes puudub nii verb kui ka teonimi. Wiedemann esitab verbid wallatama, freq. wallatelema, wallatsema 'unartig sein, lärmern, tollern, ausgelassen sein, ausschweifern'. Tänapäeval kasutusel Hirtsõnas vä-givallatsemine.

v a l v e n d a m i n e 'helendus, sätendus, sära' "waid se on sesuggune kumamine, kuidas segi on, mis immine näeb, kui temma pimmedas omma kät kassi ehk hobbose seljas wasto karwa lasseb käia, ja karwad siis säddemid wiskawad; ja nimmetakse seddasuggust kumamist walwendamiseksi, agga saksakele electrisches Leuchten" MN 23, 138. Hupelil on sellest tüvest walwakas, walwak 'weisslich'. Murretes on üks kasutusnäide verbi valvendama kohta tähenduses 'helendama, vaelevana paistma' Kihelkonna murrakust. Wiedemannil teonime ei ole, esitab verbi walwendama = walgendama, märgendiga SO, s. t. peab seda Põhja-Tartumaa murdesõnaks.

v i r k u m i n e 'karastus, ergutus, puhastus' "Arwad sa, et so ihho nahk wirkumist (Reizung Incitation) küsiks, siis wõtta karreda watla tükki kätte" MN 25, 230. Hupelil on wirgoma (ülles) 'aufwachen'. Ka murretes ei leidu taolist verbi ega mine-tuletist. Wiedemannilt leiame verbi wirkuma (wirguma, wirjuma) 'auffahren, aufspringen (bes. aus dem Schlaf), erwachen'. Masing kasutab sõna teises tähenduses.

v i r v e n d a m i n e 'virmalised' "Kui nüüd üllemal luggesime, et seal põhjama wiimses soppis, päike neljast kuust ärrakaub, ja wirwendamised innimestele päwa assemel walgust tewad" MN 23, 178. Hupelil on verb wirwetama 'schimmern, glänzen, blenden'. Murretes on verb virvendama üle-eestiliselt tuntud, kuid mitte tähenduses 'virmalised'. Wiedemann annab wirwendama, wirwetama (wirmeldama, wirendama, wireldama, wirbeldama, wir-mendama, wirwitama, wirweldama) 'eine schnelle, zit-

ternde Bewegung machen, vibriren, flimmern, schimmern, strahlen'. On ka väljend taevas wirwendab 'es ist Wordlicht'.

Vaadeldud 8 mine-tuletist on iseäralikud sõnad, millel ei ole murretes olulist kasutust. Ainult juhtumine kohta ühendis juhtumise kombel, kaupa 'juhtumisi' on kasutusnäiteid olemas laial territooriumil. Wiedemann on tarvilikuks pidanud oma sõnaraamatus esitada juhtumine 'juhus', kutsumine 'kutse, amet', näitamine 'näide' ja verbi virvendama all antud väljendis taevas virvendab langeb verbi tähendus Masingu kasutusega ühte. Kahel korral - valvendamise ja virkumise kohta annab Masing tekstis saksakeelse seletuse. Võrreldes varasema eesti kirja-keelega on Masing oma "Marahwa Näddala-Lehhes" hoopis ~~oma~~ kasutanud mine-tuletisi ja paljud neist võivad olla tema enda moodustatud.

ja-liitelised nimisõnad

ja-liite abil tuletatakse eesti keeles tegijat või olijat, elukutset, mehhanismi märkivaid sõnu ja see liitub ma-tegevusnime tüvele. ja-liitega nimisõnu võime samuti tuletada peaaegu igast verbist nagu mine-liitegagi. "Marahwa Näddala-Lehhes" leidub õige hulgaliselt ja-deverbaale. Peale millegi tegijaks olemise kasutab Masing ja-tuletisi ~~täiend~~ funktsioonis, näiteks armastaja oma, hakkaja 'alustaja, algaja' kaupmees, suriija inimene, lahkuja ühimees, leinaja kaasa, priiskleja mees, supleja mees, sõdiija rahvas, taganeja vägi, vedeleja naisterahvas, veniija 'laisk' inimene jmt. ja-liite abil tegijat märkiva nimisõna saamise tee oli Masingule teada, nagu sissejuhatuses mainitud. Sellepärast leiame neid "Marahwa Näddala-Lehhest" õige arvukalt. Esitagem need ja-liitega lihtsõnad, mis Hupelil puuduvad. Ahmija, ahnestaja, 'ahnitseja', armastaja, arstiija, asuja, eksija, hakkaja, hariija, (h)arutaja, hooliija, igatseja, ihaldaja, ihnestaja 'ihnutseja', kartija, kerija, kiduja, kitkuja, kõrgistaja 'uhkustaja', küsiija, kütija, lahkuja, leidija, loriseija, matija, mõõtiija, nõrkuja, näitaja, otsiija, pidaja, pleekiija, pookiija, priiskleja 'priiskaja', pruukiija, punuja 'kõitja', raiskaja,

reisija, rentija, rikkuja, saaja, segaia, supleia, suriia,
sõdiia, taganeia, tantsitaja, tolmutaja, trükkija, tudee-
riia, vaevaja, vaidleia, vallatseia 'vallatuse tegija', val-
gustaja, varjaja, vedeleia, venia, võitja, vähendaja.

Eraldi vaatlust väärivad sellised ja-tuletised, mil-
lel on oskussõna funktsioon.

k a s v a j a 'teat. haigus' "kui pāwas kolm ehk nelli
kõrda, selle punnase sahtiga, mis temma warrest wäl-
jatulleb, neid pahha kaswajaid wõietakse" MN 21, 208.
Hupelil on kasweljas ja kaswias 'Gewächs am Leibe',
mārgendiga Pp, s. o. ta peab seda Peipsi-äärsete mur-
rakute sõnaks. Masingu kasutatud tuletis on moodusta-
tud kaswama-verbi tüvest ja-liite lisamisega. Wiede-
mann esitab kaswama-verbi all kaswaja 'Gewächs am Lei-
be'.

r o o m a j a 'klass selgroogseid' "4. kahhepaiksed
(Amphibien) need, on need, mis kuiwa maa peäl, ning
ka wee asset peawad ja ellawad. 5. massakat (Inseck-
ten) 6. romajad (Gewürme)" MN 23, 367. Hupelil on ro-
maja 'kriechend (Thier ua.)'. Masingu tähendus puudub.
Esineb Khk, Krj, Jaa, Hag, Plt, KJn, Hls.
Wiedemann eraldi märksõna ei anna, rōmama all on väl-
jend mās rōmaja lōm 'Gewürm'.

s õ n a j a 'nõid, lausuja, soolapuhuja' "et nisuggune
tühhi usk, mis sedda tõeks arwab, et solapuhkujad,
lausujad, sõnnajad, targad, ja arbolõjad, omma tem-
pudega jõuaksid warga jälgi näidata" MN 21, 61. Hu-
pelil puudub nii ja-tuletis kui ka verb. Samast tü-
vest on sanna, sõnna 'Wort'. Tuletis on moodustatud
sōnama-verbist, mida Masing kasutab ka "Marahwa Näd-
dala-Lehhes" tähenduses 'ära tegema, nõiduma' ja mi-
da esitab Knüpfner täienduseks Hupeli sõnaraamatu II
trükile "Beiträge" IX v. lk. 101. Murretes on verb
laialt tuntud, ja-tuletise kohta leidub näide Kanepi
murrakust tähenduses 'lausuja, nõid'. Wiedemann ja-
tuletist ei esita, on verb sōnama (sanama, sõnuma)
'besprechen, heilen' ja ära sōnama 'besprechen, ver-
hexen'.

line-liitelised nimisõnad

line-liide märgib tänapäeva kirjakeeles isikut, kes ajutiselt tegeleb millegagi või viibib kuskil (turuline), mõnikord ka kestab tegevuses olevat isikut (tõuline). Liitub nimisõna omastavale käände. "Marahwa Näddala-Lehhes" on line-liitelisi nimisõnu, mida kohtame varasemaski kirjakeeles, nagu lapuline, silluline, noodaline, teoline jt. Kuus line-tuletist on aga sellised, mis varasemas kirjakeeles puuduvad.

k a l a l i n e "Talvisel ajal püüdwad kallalised wõrkude, notade ja õngedega kõiksugust kalla" MN 21, 118. Hupeliit leiame kalla 'Fisch', kallakenne 'Fischchen' ja kalla mees od. püüdja 'Fischer'. Tuletis on moodustatud kala tüvele line-liite lisamise teel. Murretes on kasutusnäiteid kõikidelt murdealadelt. Wiedemannil kallaline 'Fischer'.

k a r j a l i n e 'karjalane, rändrahva liige' "ja on neil siis palju lojuksid ja suured puddolajuste karjad, sest ja sellepärast nemmad karjaliste nimme wõtnud ja saanud" MN 22, 386. Sama sõna kasutab Masing läänemeresoome rahva karjalaste tähistamiseks: "Needsamad kiwiteggijad nimmetawad ennast Kareltsid: nimmi, mis ni palju ütleb kui karjalised (Hirtenvolk)" MN 22, 386. Hupelil on karri 'Heerde, Viehheerde; Vieh; Viehweide', mille omastavale on liidetud sufiks -line. Murretes on üldtuntud tuletis karjane, karjaline kohta on kasutusnäiteid Plt, SJn, Puh, Krl, Vas. Masing kasutab -lane asemel line-liidet. Wiedemannil karjaline 'Hirt, Viehhüter, Nomade'. ÕS karjaline sõna ei esita.

k i l l a l i n e 'killavooris olija' "ja olli se suur kodka, kus praego ma- ja muud kohtud on, ennemuiste kameli killaliste korter" MN 21, 238. Hupelil on samast tüvest kild 'Gilde, Zunft, der Bauern Freyfuhre nach der Stadt', killa tojad 'Leute die Hofsfuhre thun', kil-lale minnema 'Hofsfuhren nach der Stadt bringen'. Tuletise aluseks on nimisõna kild, mille omastavale on liidetud -line. Murretes on näiteid Kse 'killavooris

käija', HÄÄ, VJg, Plt, Hls. Wiedemannil kil-
laline 'zu einer Arbeiterabtheilung Gehöriger (bei Fuh-
ren, beim Wegbessern etc), Glied einer Compagnie od. Ge-
nossenschaft überhaupt, Reisender in einer Karavane'.

t u r u l i n e "Laskis siis sesinna rohho-poe perremees
turro sullaste läbbi turrolistele kulutada" MN 21, 121.
Hupelil on turg od. turk 'der Markt'. Tuletis on saa-
dud sama sõna omastavale line-liite lisamisega. Murre-
tes on kasutusnõiteid VNg, Lüg, Vai, Jäm, Khk, Muh, Rei,
Mar, Tor, HÄÄ, Jun, HÄd, Koe, Plt, Puh, San, Plv, Rõu.
Wiedemannil turuline 'Marktgast, Marktbesucher'.

t ö ö l i n e "Üks naesterahwas, ja üks rüggemendi apte-
gi tööline" MN 23, 190. Hupelil on tö 'Arbeit, Werk' ja
töteggia, töteggija, töteggijä 'Arbeiter'. Reeglipära-
ne tuletis on murretes kõikjal tuntud. Wiedemannil tö-
line '1) der zur Arbeit geht, Arbeiter, 2) arbeitsam,
Arbeits-'.

ü ü r i l i n e "ja käis tõiste hüriliste käest küünla
õtse, ja pühha päwite soja suppi kerjamas" MN 21, 318.
Hupelil on üür, üri aeg, aig od. aiga 'wenige Zeit' hoo-
pis teises tähenduses. Reeglipärane line-tuletis on
murretes üldiselt tuntud. Wiedemannil hüriline (ürlane)
'Miether, Mietsmann'.

Vaadeldud line-liitelised nimisõnad kalaline, killali-
ne, turuline, tööline ja hüriline on moodustatud reeglipä-
raselt nimisõnade omastavast käändest -line lisamise teel
ja märgivad millegagi tegelevat või kuskil viibivat isi-
kut. Hupeli sõnaraamatust leiame sama sisu väljendamiseks
veel liitsõnad kalamees, kalapüüdja pro kalaline, killa too-
jad pro killalised, töteggija pro tööline. Sõna karjaline
moodustamisel on Masing kasutanud ekslikult line-liidet -ja-
ne asemel, kirjakeelde pole see püsima jäänud. Kõik siin
vaadeldud line-liitelised nimisõnad, peale karjalise on
murretes üldiselt tuntud. Masingu teeneks jääb nende kir-
jakeelde toomine.

lane-liitelised nimisõnad

"Marahwa Näddala-Lehhes" kasutab Masing mitmeid lane- (laine-) liitelisi nimisõnu, nagu näiteks venelaine, saks- lane, mustlaine jt. Varasemast kirjakeelest puudub neist kaks.

l a p l a e n e 'laplane' "Sesamma ma ons, mis Lappo-
maaks kutsutakse, ja kus aina Laplaesed ellawad" MN 25,
158. Hupelil on lappolinne, lappulinne 'ungebetener
Hochzeitgast', mida kasutab samas tähenduses ka Masing
(MN 25, 53). Laplane 'ein Lappländer' esitatakse "Bei-
träge" XVII v.lk. 171 väljakirjutusena Masingu "Pühha-
päwa Wahhe-luggemistest". Murretes on sõna tuntud pea-
aegu kogu Eestis. Wiedemanni sõnaraamatus ei ole lap-
lane, vaid lapuline 'ungebetener Gast (bes. auf Hoch-
zeiten) - lapulized 'ein sagenhaftes Volk, welches mit
den koera-kõnu-rahwas das Land verwüestet haben soll'.
Sõna etümoloogiline selgitus on P. Aristelt¹⁰.

t a t a r l a n e "Tatarlased ja Persia ma rahwas tulli-
wad sel ajal, ja weel kauagi pärrast, omma koormakand-
ja kammelitega kaupa toma ja wima" MN 21, 238. Hupelil
ei esine. Sõna on murretes levinud. Tatterlane 'ein Tatar'
tuuakse "Pühhapäwa Wahhe-luggemiste" sõnana "Bei-
träge" XVII v. lk. 190. Wiedemannil Tatarlane, Tatār-
lane (Taterlane) 'Tatar'.

Vaadeldud lane- (laine)liitelised nimisõnad märgivad
rahvaste nimesid, nagu see on lane-liitele iseloomulik tä-
napäeva keeles. Mõlemad esinevad peale "Marahwa Näddala-Leh-
he" Masingu varasemates väljaannetes. Murretes tuntud sõnu
kasutas Masing esimesena meie kirjakeeles.

---

¹⁰ P. Aristelt, *Wotisch-Lappo-Main. - Commentationes Fenno-ugricae in honorem Paavo Ravila*. Helsinki, 1962 (Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksia 125), s. 5-9.

ke- (kene-)liitelised nimisõnad

ke- (kene-)liite abil tuletatakse vähendust või meelitust märkivaid nimisõnu nimisõnade omastavast käändest. Võimalik on see peasegu kõikidest nimisõnadest. Varasemad sõnaraamatud (Hupel, Wiedemann) on kene-liitelisi sõnu esitanud eraldi märksõnadena. Kirjakeele sõnavara kujunemise seisukohalt pakub nende tulek kirjasõnasse ja sealne levik omajagu huvi. Seepärast esitatakse järgnevalt need "Marahwa Näddala-Lehhe" kene-liitelised nimisõnad, mis Hupelil puuduvad. Välja on jäetud liitsõnad, liide esitatakse lühemal kujul -ke(ne).

alevike(ne), elajake(ne), haavake(ne), hilbuke(ne),
ilmuke(ne), jutuke(ne), järike(ne), kaardike(ne), kakuke(ne),
kambrike(ne), kastike(ne), kasvuke(ne), kausike(ne), kingu-
ke(ne), kraavike(ne), kriimuke(ne), kriipsuke(ne), kubu-
ke(ne), kujuke(ne), kukruke(ne), kuulike(ne), künake(ne),
lapike(ne), lauluke(ne), misuke(ne), munake(ne), mütsike-
(ne), noake(ne), nõeluke(ne), pallike(ne), poেকে(ne), pruua-
ke(ne), pulgake(ne), rakike(ne) 'väike koer', ristike(ne),
ruuduke(ne), saunake(ne), sedelike(ne), sirbuke(ne), soone-
ke(ne), tikuke(ne), tipike(ne), toake(ne), trullike(ne), tu-
kike(ne), tõruke(ne), täpike(ne), tükike(ne), vanuke(ne),
vennike(ne), vihmuke(ne), viljuke(ne), vitsuke(ne), võru-
ke(ne).

tuimuke(ne) 'rumal, mõistmatu inimene' "Küssis siis se tuimukene tõise käest" MN 21, 34. Hupelil on tuim 'dumm, unschmackhaft; starr; fühllos, unempfindsam, untauglich'. Murdenäiteid on Muh, VNg, Lüg.

Wiedemannil tuimukene 'Dimin. von tuim'.

tõntsike(ne) 'kõndike' "norel innimesel ei olnud ei reisi egga käewarsi, muud kui mõllemite assemel lühhikesed tõntsikesed (Stummelchen), mis liggi waaksa pitkused" MN 25, 17. Hupelil on adjektiiv tõnsakas 'kurz gesetzt (Pferd)'. Masingu tuletise aluseks on tõnts, mille omastavale on lisatud kene-liide, nagu see tuletamisviis on iseloomulik tänapäeva eesti keeleski. Wiedemannil tõntsikene 'Dimin. von tõnts'.

Mõnel juhul on kene-liide liitunud peale ainsuse omastava ka u- ja i-liitele: ilmuke(ne), nõeluke(ne), vanuke(ne), vihmuke(ne), viljuke(ne), vitsuke(ne).

n-liitelised nimisõnad

"Marahwa Näddala-Lehhes" on loodushääli jäljendavatest ise-liitelistest verbidest tuletatud n(a)-liitega nimisõnu, mis märgivad tegevuse üksikjuhtumit, nagu kahin, kärin, lobin, mürin, pragin, uhin jt. Varasemast kirjakeelest puudub ne-
li.

l o r i n 'loba' "Mõnned halbid ja rummalad innimesed, kelle lorrin teadmata rahwa jures ikka ennam usku leiab, kui targema rahwa kõnne ja sõnna" MN 21, 387. Hupelil on verb lorrisema 'plaudern, waschen'. Tuletis on esitatud väljakirjutusena Masingu kalendrist "Beiträge" XVII v. lk. 147. Murretes on sõna kasutusel Jäm, Khk, Kse, Hag, Kuu, VNg, Lüg, Iis, Puh, Krl. Wiedemannil lorin, lorrin 'Geplapper, Geschwätz, Schwatzen'.

t i r i n 'klirin' "Taldriko-kappis olli paar tossinad taldrikuid peälastikko seismas, need libbisesid sure tirrinaga tõise pole õtsa; aknad tirrisesid; ukseid, mis lahti, paukusid kinni" MN 21, 107. Antud lauses ei selgu täpselt, kas on tegemist loodushääli jäljendava sõnaga tirin või supitirinaga, mis võis ka koos taldrikutega kapis olla. tirisema-verbi esinemine aga samas lauses lubab oletada n(a)-liitelist nimisõna. Hupeli sõnaraamatus ei ole samatüvelist sõna. Murretes on kasutusnäiteid Vll, Kse, Ris, JMd, VJg, Kuu, Lüg, Kod, Trv, Hls, Krk, Puh, Plv, Krl, Se. Wiedemannil tirin 'Klirren, Geklirr, Rieseln, Knistern'.

u r i n 'vurin, mürin, kolin' "siis teggi ridw tühja wadi peal, nisuggust urrinad ja mürrinad, et ma õiete müttas" MN 21, 127. Hupelil on urrisema 'knurren(Hund)'. n(a)-tuletis on samast verbist, kuid tähendus on Masingul teine. Murretes kasutusnäiteid kogu eesti keele alal. Wiedemannil hurin 'Knurren etc'.

v u h i n "Wimaks uhhinad ja wuhhinad, õtse kui olleks kõrgel kõigekangemad tule puhkumist olnud" MN 21, 16. Hupelil on verb wuhhisema 'sausen', millest on moodustatud n(a)-liiteline nimisõna. Murretes on sõna üldiselt kasutusel. Wiedemannil wuhin (wohin) 'Sausen, Gesause'.

Loodushääli jälgendavate sõnade poolest on eesti keel õige rikas, nende moodustamiseks on avarad võimalused. Siin vaadeldud n(a)-liitega nimisõnad on tänapäeval murretes kõigjal tuntud. Ilmselt olid nad rahva kõnekeeles olemas Masingu ajal. Masing kasutas neid esmakordselt kirjakeeles.

k-, ik-, ndik-, nik-, is-liitelised nimisõnad

k-, ik-, ndik-, nik-, is-liitelisi nimisõnu, mida varasemast kirjakeelest pole registreeritud või need esinevad seal teisel häälikulisel kujul ja tähenduses, on "Marahwa Näddala-Lehhes" vähe. Seepärast vaadeldakse neid järgnevalt koos.

n e l j a k 'nelik' "Ollen teid tänna warrule pallunud; Jummal on mulle neljakuid andnud ... kaks poega, ja kaks tüttart" MN 21, 293. Hupelil on nelik 'ein am Donnerstage geborenes Vieh' teises tähenduses ja sõnatüvi teise kujuga. Masingu tuletis on saadud arvsõna neli omastavast k-sufiksi lisamisega. Murretes ja tänapäeva kirjakeeles kasutusel nelik kujul. Wiedemannil neljik 'Vierling'.

j o o k s i k "kui jummalakartmatad innimesed jooksikuid ja wäejooksjaid peawad, neid warjawad" MN 21, 235. Hupelil on josik 'Umherlaufer; Ungeziefer (nemlich Katze od. Maus)'. Sama sõna kasutab ka Masing tähenduses 'põldhiir' (MN 22, 272). jooksik on moodustatud verbi jooksema tüvest ik-liite lisamise teel. Wiedemannil on jök-sik (jöksjas, jözik) 1) 'Läufing', wäe-j. 'Deserteur', jöksikud '(scherzw. Kinder, Mäuse, Ratten)'; - 2) 'Gicht' (= jöksja); - 3) 'Trocheus'.

k i i d i k 'kiitleja' "Oh! kui need kidikud (ein thöri-
 ter Lobredens Prahler), ehk pissutki, sest teaksid" MN
 25, 399. Hupelil on verb kiitma 'loben, rühmen', mis on
 antud tuletise aluseks. Murretes kasutusnäiteid ei ole.
 Wiedemann esitab kidik 'Prahler, thörichter Lobredner',
 tähenduse seletus langeb Masingu omaga ühte, võimalik,
 et sõna pärinebki Masingult. ÕS seda sõna ei esita.

k u i v i k 'skelett; surm' "kontmees ehk kuiwik, se on
 (saksakele): Skelett. Kui kegi sedda näinud, kuidas toht-
 rid inimese lukonta, tradiga nenda kokkoseädwad, kuidas
 neid inimese ihho liikmeteks Jummalast on seädetud: siis
 nissugune kontwärk, kontmehheks ehk kuivikuks kutsutak-
 se; ja tähhendakse mõllema sõnnaga ka surma, kui nalja-
 mise wisi rägitalakse" MN 21, 112. Hupelil on samast tü-
 vest kuiw, kuiwalt, kuiwama, kuiwatama, kuiwma 'trock-
 nen', kuiwlane 'dürrer Mensch'. Tuletise aluseks võib
 olla adjektiiv kuiw või verb kuiwama, millele on liide-
 tud -ik. Murretes esineb kuivik tähenduses 'kuivanud
 puu; kuiw, kõrge maa; kõhn; kuivatatud leivatooded'. Ka
 Masingul esineb sõna tähenduses 'kuivanud puu, hagu' (MN
 21, 396). Rahvakeeles tuntud sõna on ta kasutanud li-
 saks täiesti uues tähenduses 'skelett'. Wiedemannil kui-
 wik 'Mumie, Skelett = lū-k/uiwik /, vertrockneter Baum;
 - trockene Stelle, das Trockine'.

l a u l i k 'laulja' "Heal tuli lähhemale, ja saiwad lau-
 likut kätte" MN 23, 49. Hupelil on samast tüvest laul
 ja laulma 'singen'. Tuletis ongi moodustatud verbitü-
 vest ik-liite lisamisega. Murretes on kasutusnäiteid
 kõikidelt murdealadelt. Wiedemannil laulik '1) sangreich,
 gern singend; - 2) Sänger'.

v a l a n d i k 'medal, mälestusraha' "Ollen issi omma sil-
 miga kallid sured wallandikud, mis wannal ajal kõige
 selgemast hõbbedast aetud; sõlled, ja Rootsi taalrid näi-
 nud" MN 22, 326. Hupelil on verb wallama 'glessen, be-
 gossen; einschenken'. Tuletis on moodustatud verbitü-
 vest valama ndik-sufiksi abil. Wiedemannil walandik
 '1) Medaille; - 2) Regenguss'.

k o d u n i k 'kodus laenuandja, käsipanga pidaja' "siis maksaks see palju ennam, kui kuus protsenti, mis üks ehk tõine keddolik annab, kui ikka murret ja kartust jures, et wimaks koddol tullemata jääb, ehk, et sedda siis polle kättesada, kui sedda ennese pärrast häddast tarwis lähheb" MN 25, 202. Hupelil on koddo 'Haus' ja koddanik 'Bürger'. Võimalik, et Masingu tekstis on Mht-salt trükiviga ja sõna kuju oleks kodanik, nagu see on kasutusel varasemas kirjakeeleski. Tekstis on aga juttu laenumajade asutamisest ja vastandatud riiklikke ettevõtteid üksikisikute laenuandmisele. Sellespärast võib antud juhul oletada ka uudistuletist sõnast kodu nik-liite lisamisega, kuigi teksti sobib ka kodanik. Murretes kasutusnäiteid ei ole. Wiedemanni sõnaraamat antud tuletist ei sisalda, samuti ÕS.

k e e d i s 'keedus, keetmiseks mõeldud toit, keedetud toit' "Ehk kui nüüd ka, mis pahha assi lihhas olli, tamma seest olleks väljakenud, kuhhu se siis piddi minnema? Eks mitte sennesse, mis sa kui kedist lihha paddasse pannid?" MN 23, 388. Hupelil on kedus 'Essen, Gericht, Kohlis, was zu kochen taugt'. Tuletis on moodustatud keetma-verbist is-sufiksi abil. Rahva- ja kirjakeeles on üldiselt kasutuses nii keedis kui ka keedus. Wiedemannil kēdus (kēdis) 'Kochspeise, Abkochung, Abgekochtes, Decoct, was zum Kochen taugt'.

r ä t s e p i s 'rätsepatöö' "Jummal on maharrija seisust tõiste seisuste toitjaks seädnud. Ei wõi kõik kõik teha; tõised on, kes seppist, rätseppist ja muud töed tewad" MN 23, 348. Hupelil on rät-sep 'Schneider' ja seppist teggema, raudseppist teggema 'schmieden' esitatakse "Beiträge" IX v. lk. 104. Tegemist on haruldase liitsõnaga, mida tänapäeva kirjakeeles ei esine. Wiedemannil on sepis (sepug) all liitsõnana rät-sepis 'Schneiderarbeit', märgendiga PF, s. o. ta peab seda Pärnu- ja Viljandimaa murdesõnaks.

Siin vaadeldud liitelistest nimisõnadest on kõige enam ik-liitelisi sõnu (jooksik, kiidik, kuivik 'skelett, surm', lauulik 'lauija'), millest kiidik ja kuivik 'skelett, surm'

on ilmsed Masingu tuletised. Võib arvata, et need tuletised võttis Wiedemann oma sõnaraamatusse "Marahwa Näddala-Leh-hest".

is-tuletisi on "Marahwa Näddala-Lehhes" teisigi, näiteks leidis 'leiutasu', kuid see esineb ka Hupeli sõnaraamatus. Keedis ja rätsepis on is-tuletised, mida Hupel ei ka-
auta.

kond-liitelised nimisõnad

kond-liide on kujunenud iseseisvast sõnast ja Hupeli ning Wiedemanni sõnaraamatuis antakse kond iseseisva märk-sõnana. kond-liite abil tuletatakse eesti keeles isikute ja esemete kogu, piirkonda või ala märkivaid nimisõnu, kusjuures see liitub tugevaastmelisele konsonanttüvele, välja arvatud ühesilbilised ja kahesilbilised esmaväitelised tüved (maakond, jõgikond). "Marahwa Näddala-Lehhes" on mitmeid kond-liitelisi nimisõnu, mida leiame varasemast kirjakeelest, nagu kihelkond, külakond, perekond, teekond jt. Vaatluse alla on võetud need, mis Hupeli sõnaraamatust puuduvad.

k o g u k o n d "on nähha sanud, et sesuggustest Lihwlandima mõisa walla koggokondadest, mis Ria linnast wägga kaugel" MN 21, 185. Hupelil on kond g. konna 'Inbegriff einer Sache' ja ta lisab märkuse "wird nur in Zusammensetzungen mit andern Wörtern gebraucht". Murretes on tuletise kohta kasutusnäiteid Khk, Jäm, Vll, Rei, Kse, Jun 'valla täiskogu', JMd, Iis, Plt, KJn, Trv, Puh, Har, Röp 'vallaavalitsus' murrakust. Wiedemannil on kond (kund) iseseisev märksõna, mille alt leiame koguk. 'Gemeinde'.

m a a k o n d "On siis Tarto ja Wörro makonnast 28 innimest ennast lahtiootnud" MN 21, 33. Hupelil on ma 'Erde, Land; Raum, Kreis, Provinz, Reich; Grund und Boden' ja mitmeid liitsõnu, nagu makaar, manees, maoun 'Kartoffel; Erdapfel' jt. "Beiträge" XX v. lk. 66 tuuakse makond 'Kreis' väljakirjutusena Masingu kalendrist. Murretes on maakond üldiselt tuntud sõna. Wiedemannil ma-k. 'Land, Kreis, District, Canton'.

p a a r k o n d 'abielupaar' "weel praego üks paarkond on, mis 90 aastat abbiellus elland; mees on 118 ja naine 117 aastat wanna" MN 25, 384. Hupelil on sellest tüvest paar, parine 'gepaart', paristikko 'paarweise'. Masing kasutab tuletist paarkond ka tähenduses 'paar, kaks', nagu see on kasutusel murretes ja tänapäeva kirjakeeleski, kuid lisab ka uue tähendussisu, mille kohta murretes kasutusnäited puuduvad. Niisugune tähendus puudub ka Wiedemannil, on päri-k. 'Paar', ja ÖS-is.

p r a o s t i k o n d 'praostkond' "Wörro pra-ustikonmas on 103 tuhat, 872 hinge" MN 21, 94. Hupelil on praawst, pra-usk, prawusk, prawust 'Probst'. Masing kasutab nimisõna omastavale käände liitunud kond-tuletist. Murretes on kasutusnäiteid Juuru ja Hargla murrakust. Wiedemannil prausti-k. 'Probstei'.

s i s i k o n d "sissikonnad pammid issipaika kotkastele ja kaarnatele roaks" MN 22, 27. Hupelil on sissekond, sissekund 'Eingeweide'. Masing kasutab tänapäevasemat kuju. Murretes on sõna üldiselt kasutusel. Wiedemannil sizi-k. 'Eingeweide, Gewerk einer Maschine, Getriebe in einer Mühle'.

Vaadeldud viiest kond-liitega sõnast märgivad kogukond, maakond ja praost(i)kond administratiiv-territoriaalset mõistet ja tulid arvatavasti käibele vastavate üksuste kasutuselevõttuga. Makonda on Masing kasutanud varasemates väljannetes. Paarkond tähenduses 'abielupaar' on ainult Masingu kasutuses olev, seda ei kajasta mured ega muud võrdluseks olnud materjalid. Sisikond oli varasemas kirjakeeles teisel häälikulisel kujul olemas, kirjakeelde on püsima jäänud Masingu poolt kasutatud kuju.

stik-liitelised sõnad

stik-liide märgib tänapäeva eesti keeles kogu või rühma ja liitub vokaaltüvele (omastava tüvele), erandina on konsonanttüvelised hammas- ja määrus-tüübi tuletised (lae-

vastik, saarestik aga põõsastik, mätastik).¹¹ S. Vare mär-
gib, et varasemale eesti kirjakeelele ei olnud kollektiiv-
suse sufiksiline väljendamine üldse omane.¹² Seda hinnata-
vam on leida "Marahwa Näddala-Lehhest" kogu või rühma mär-
kivaid stik-liitega sõnu. Varasemast kirjakeelest need puu-
duvad.

põõsastik "hobbone olli tee kõrwale käändud, et
peaga põõsastikus seisis" MN 21, 398. Hupelil on põõsas
'Striffelbusch, Gebüsch'. Masing on tuletise moodusta-
nud eesti keele reegleid silmas pidades põõssas-tüvest
stik-sufiksi lisamise teel. Murretes tuntud sõna. Wie-
demannil põõsastik 'Strauchwerk, Gesträuch'.

rabbastik 'rabaala' "Albi tallo liggidal on üks
rabbastik, kus karri peäl käib" MN 21, 373. Hupelil on
rabba 'Träbern, Traff; Morast' ja rabbadi 'Moosmorast'.
Sõna on tuletatud nimisõnast raba stik-liite abil. Mur-
retes on kasutusnäiteid Karja murrakust tähenduses 'soos
olev põõsastega (harvikutega) varustatud maa, põõsas-
soo', Juu, JMd 'rabane maa', Lüg, Vai, Trm, Trv 'tihe
võsa (võsik)', Ote, San. Wiedemannil rabadik
(rabastik, rabalik, rawastik) 'moorige Stelle, Hoch-
moor'. ÕS seda sõna ei esita.

roostik "et neid talwisel ajal roostikkudes, kui seäl
jäed murtakse, jõe seest surnud leitakse ollewad" MN
23, 127. Hupelil on roog 'Schilf, Rietgras, Rohr'. Tu-
letis on sõna roog omastavast, lisatud stik-liite. Mur-
retes on kasutusel Khk, HÄÄ, Kuu, Vai, Iis, Trm, KJn,
Trv, Plv 'kõrkjastik'. Wiedemannil rōustik (rōstik)
'Geröhricht, mit Schilf bewachsener Ort, pilli-r. dass.

saarestik 'saarte rühm' "Seäl merres on mitmed
sare seltaid ehk sarestikud; (Inselgruppen, Archipel)"
MN 22, 154. Hupelil on saar 'Insel, Eschenbaum', mille
omastavale stik-liite lisamisega on saadud vaadeldav

¹¹ T. Ereht, Vabariiklik õigekeelsuskomisjon 1972. aastal. - Emakeele Seltsi aastaraamat 19/20, Tallinn 1975, lk. 336.

¹² S. Vare, stik-tuletiste tähendus- ja vormikülje ku-
junemine. - "Keel ja Kirjandus" 1974, nr. 9, lk. 536.

tuletis. Sõna on murretes üldtuntud tähenduses 'saarik, saarepuumets'. Tähenduses 'saarte kogu' leidub vaid üks kasutusnäide Viru-Jaagupist. Wiedemannil särestik (sä-rik) 'Stelle mit vielen Inseln, Archipel, höhere Stelle in niedrig liegenden Wiesen (welche man wähl, um darauf die Heuschober zu errichten)'.

v õ s u s t i k 'võssastik' "sest et seal nüüd wägga head heina tehakse, kus enne muud polnud nähha, kui agga kõlbmata võssustikku, mättaid ja wee laukusid" MN 23, 24. Hupelil on wõssodik 'kleines Gebusch, Gesträuch' ja wõssu 'Gebüsch; Gebröche'. Masing on tuletise moodustanud võsu tüvest, kuid kasutab tuletist võsa tähenduses. Murretes on võssastik kasutusel üle kogu Eesti, võssustik kohta on paar näidet Kodavere ja Hargla murrakust. Wiedemannil wõzandik (wõzostik, wõzadik, wõzudik, wõzastik, wõzatik, wõzedik, wõzurik, wõzerik) 'Gestrüpp, Hecke, mit Gesträuch oder jungen Bäumen bewachsener Platz'.

Esitatud stik-liitelised nimisõnad põõssastik, rabastik, roostik, saarestik, võssustik on reeglipärased tuletised nimisõna omastavast käändest. Neid kõiki võib suure tõenäosusega pidada O. W. Masingu loodud sõnadeks. saarestik puhul on uue tuletise sünd õige ilmekalt näha, sest Masing kasutab paralleelselt veel ka liitsõna sare selts, täpsustades uue tuletise saarestik tähendust saksakeelse vastega.

x   x
x

Nagu eelnevast selgub, on O.W. Masing kasutanud "Marahwa Näddala-Lehhes" hulgaliselt liitelisi nimisõnu, ligikaudu 300, mida pole võrdluseks kasutatud allikates varem esinenud. Tarvitamist on leidnud us-, mine-, ja-, line-, lane-, (laine-), ke-(kene-), n(a)-, k-, ik-, ndik-, nik-, is-, kond- ja stik-liide. Kõige enam on mine-, ja- ja ke-(kene-) liitelisi nimisõnu, nagu see eeldatav on. mine-liidet on mõnel juhul rakendatud vastavast verbist erineva tähendussisu edasiandmiseks, näiteks asumine 'asula', juhtumine 'juhus, juhuslikkus', kutsumine 'kutse, amet', näitamine 'näide', val-

latsemine 'vallatus, vägivald', valvendamine 'helendus, säten-
dus, sära', virkumine 'karastus, ergutus, puhastus', virven-
damine 'virmalised'. Ka ja-liidet on kasutatud oskussõna
functioonis oleva tuletise saamiseks: kasvaja 'teat. haigus',
roomaja 'klass selgroogseid'.

Õige palju on us-liitega nimisõnu. Mitmed neist märgi-
vad abstraktseid mõisteid, nagu näiteks armutus, joovastus,
niiskus, odavus, priius, tuimus, tumedus, uimus, vaprus, õe-
lus, ägedus. Enamiku moodustavad siiski konkreetsema sisuga
sõnad, nagu ehitus 'ehitamine, hoone', jahutus, istutus 'is-
tik, istutamiseks võetud oks', kangestus, keeritus, kergitus,
kipitus, punetus, põrutus, talitus, tarvitus, tohetus, usu-
tus. Kirjakeeles varem abstraktnoomenina kasutatud sõnu kind-
lus, kõrgus, madalus on Masing rakendanud konkreetsema sisu-
ga mõistete väljendamiseks: kindlus 'kants', kõrgus 'kõrgen-
dik', madalus 'madalik, madalam ala'. Kokku tuleb ligikaudu
40 us-liitega nimisõna, mis niisugusel häälikulisel kujul või
tähdenduses, nagu neid kasutab Masing, pole varasemas kirja-
keeles esinenud.

line-liitega on kuus uut nimisõna: kalaline, karjaline
'karjalane, rändrahva liige', killaline 'killavooris olija',
turuline, tõõline ja üürliline. Rahvaste nimesid märkivad la-
ne (laine-) liitega sõnad laplane ja tatarlane esinevad peale
"Marahwa Näddala-Lehhe" Masingu "Pühhapäwa Wahhe-luggemis-
tes".

Loodushääli jäljendavatest ise-liitega verbidest on ne-
li n(s)-liitega nimisõna: lorin 'loba', tirin 'klirin', urin
'vurin, mürin', vuhin, mida varasemas kirjakeeles pole kasu-
tatud.

k-sufiksi abil on tuletatud neljak, mis pole kirjakeel-
de sellisel kujul püsima jäänud. ik-liitega jooksik, kiidik,
kuivik 'skelett; surm', laulik 'laulja' on Masingu tuletised,
mis "Marahwa Näddala-Lehhes" esinevad esmakordselt ja mil-
lest kiidik 'kiitleja', kuivik 'skelett' võis Wiedemann oma
sõnaraamatusse võtta Masingu ajalehest.

Ainus ndik-liitega sõna vaadeldavate hulgas on valandik
'medal' ja nik-liitega kodunik 'kodus laenuandja, käsipanga
pidaja', kuigi varasema kirjakeelega ühiseid nik-liitega sõ-
nu on nädalalehes teisigi (lihunik, mõisnik, rentnik jt.).

Kaks tuletist on is-liitega - keedis 'keetmiseks võe-

tud toit, keedus' ja rätsepis 'rätsepatöö'.

kond-liitelistest sõnadest esinevad Masingu nädalalehes esmakordselt kogukond, paarkond 'abielupaar' ja praostikond 'praostkond', sisikond, maakond esinevad ka ta varasemates väljaannetes.

Masingu stik-liitega uudistuletised on põõsastik, rabastik, roostik, saarestik ja võsustik 'võsastik'.

Enamik ülevaates käsitletud Masingu "Marahwa Nädala-Lehhes" esinevaid liitelisi nimisõnu on hilisemas kirjakeeles kasutusele jäänud. Osa on aga sellised, mis pole kirjakeelele sobivaks osutunud. Siin vaadeldud tuletistest ei esitata näiteks "Õigekeelsuse sõnaraamatus" (1976) järgmisi: pakitus, tohletus, uimandus, vallatsemine, valvendamine, virumine, karjaline, neljak, kiidik, valandik, kodunik, rätsepis, paarkond, rabastik ja võsustik.

Kokkuvõttes võib öelda, et "Marahwa Nädala-Lehhes" on hulgaliselt liitelisi nimisõnu, mis esmakordselt esinevad meie kirjakeeles. Nende seas moodustavad enamiku rahvakeeles tuntud sõnad, kuid märkimisväärtne on ka O. W. Masingu enda loodud tuletiste osa.

ПРОИЗВОДНЫЕ ИМЕНА СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫЕ
В ГАЗЕТЕ "МАРАХВА НЯДАЛА-ЛЕХТ"

Валве-Лийви Кингисепп

Р е з ю м е

В настоящей статье содержится обзор производных имен существительных, пополнивших словарный состав эстонского литературного языка в I четверти XIX века. Фактический материал извлечен нами из газеты О.В.Мазинга "Маряхва нядала-лехт". Новые имена существительные создавались преимущественно с помощью суффиксов -mine, -ia, -kene, -us. Слова, образованные при помощи суффикса -us, означают отвлеченные понятия, как например, *armutus*, *niiskus*, *odavus*, *tuimus*, *tumedus*, *vargus*, *õelus*, *ägedus*. Суффикс -us выступает и в неологизмах с конкретным значением: *jahutus*, *istutus*, *kangestus*, *keeritus*, *kergitus*, *kipitus*, *punetus*, *põutus*, *talitus*, *tarvitus*, *tohtetus* и др. О.В. Мазинг создавал также слова с суффиксами -line: *kalaline*, *killaline*, *turuline*, *üüriline*; -lane(-laine): *laplane*, *tatarlane*; -ik: *jooksik*, *kiidik*, *kuivik*; -kond: *kogukond*, *kõlakond*, *paarkond*, *sisikond*; -stik: *põõstik*, *raba-stik*, *roostik*, *saarestik*, *võõstik*.

Некоторые из этих новообразований не употребляются в современном литературном языке, но в большинстве случаев они явились существенным пополнением словарного состава литературного языка того времени и дошли до наших дней.

LOODUSTEADUSALA SÕNAVARA O. W. MASINGUL

Valve-Liivi Kingisepp

19. sajandi esimese veerandi silmapaistva keelemehe O t t o W i l h e l m M a s i n g u sõnavara pakkus uut ja tähelepanuväärset oma kaasaegsetele ja on olnud eesti keele sõnavara uurijatele huvipakkuv tänapäevani. Eesti nõudlikuma populaarteadusliku kirjanduse rajajana seadis ta eesmärgiks talupojas huvi äratada välismaailma ja looduse vastu, talle uusi teadmisi anda. Ühtlasi sai Masing teerajajaks eesti loodusteadusala sõnavara kujunemisel.

Käesolevaga tutvustatakse lugejat selle osaga Masingu poolt kasutatud loodusteadusala sõnavarast, mis 19. sajandi esimese veerandi trükisõnas oli uudne ja mille säilimine tänapäeva keeles viitab selle tarvitaja heale rahvakeeletundmisele ja keeleandele. Vaatluse alla on võetud kõigepealt need Masingu kirjatöödes leiduvad sõnad, mis ei esine Hupeli sõnaraamatu II trükis (1818) ega selle täienduseks "Beiträge" avaldatud sõnavarakogudes. Niisuguseid sõnu Masingu kirjatöödest registreeriti juba tema eluajal ja avaldati õige hulgaliselt "Beiträge" eri vihikuis. Nii näiteks on ainult "Pühhapäwa Wahhe-luggemistest" välja kirjutatud ligi 700 sõna. Et vaatlusalust sõnamaterjali mitte liiga suureks ajada, on valiku kriteeriumi piiratud. Kõrvale on jäetud niisugused liitsõnad, mille kumbki komponent on säilitanud oma põhitähenduse ega ole oskussõna funktsioonis, nagu näiteks karupoeg, kanepiseeme, kapsataim, varbaküüs jt. Niisiis on vaatluse alla võetud uued liitsõnad, tuletised, oskussõna funktsioonis liitsõnad ja sõnaühendid ning ka mõned Hupeli sõnaraamatuga ühised, kuid tänapäeva kirjakeeles vähem tuntud murdesõnad, mis iseloomustavad Masingu sõnavara murdelist külge.

Loodusteadusala sõnavara on sedeldatud järgmistest

O. W. Masingu väljaannetest: "Ehstnische Originalblätter für Deutsche" (1816), "ABD ehk Luggemise-Ramat Lastele" (1795), "Pühhapäwa Wahhe-luggemissed" (1818), "Täielinne ABD-Ramat, kust makele luggemist õiete õppida" (1823) ja "Marahwa Nädala-Lehhe" kõik neli aastakäiku (1821-1823, 1825). Kasutada on olnud ka A. Kase käsikirjaline sõnakogu Masingu sõnavarast.

Väljavalitud sõnad on rühmitatud teadusalade kaupa, kusjuures teadusalaast saame rääkida vaid tingimisi, sest loodusteaduste klassifikatsioon 150 aastat tagasi oli õige algeline. Vaatluse alla ei tule arvutamisega ning inimese kehaehituse ja elutalitlusega seotud sõnad, mis väärivad omaette artiklit. Pärast temaatilist ülevaadet järgneb keeleline analüüs. Sõnade saksakeelne vaste esitatakse sõna järel siis, kui seda on Masing ise tekstis kasutanud. Sellise märkuse olemasolu viitab antud sõna uudsusele, tundmatusele omaaegses eesti kirjakeeles.

Täheteaduse valdkonda kuuluvad sõnad on Rootsi odda e. warras 'Orioni tähtkuju'; sõnnisilm, walge kabbo, ida kabbo e. idda tule kabbo kõik tähenduses 'Sõnni tähtkuju'. Üksikute tähtede nimetused, nagu põhja nael e. põhjatäht 'Polarstern'. Tähtkuju asemel kasutab Masing väljendit tähhe trop. Taeva-laotuse all nähtavaid tähtkujusid jaotab ta kahte "seltsi": "planetike, se on: neid õöldakse käiwad tähhed ollewad" (MN 22, 77) ja seiswad tähhed, seega 'kinnistähed'.

Meteoori nimetuseks on Masingul tulekiwwi 'tuulekivi', tullepal, komeeti tähistab sabbaga ~ sawwaga täht. "Se, mis meie kui suurt tulle palli õhtuti, ehk ka öe ajal ni saggedaste kõrge taewa al tule käes näme lendwad, ja sedda pishännaks nimmetame, on sured, märatumad, ja tullised kiwid, mis sure ruttoga lendwad" (MN 21, 14). "Kui nisuggune tulekiwwi üllewel lõhkeb, siis tullewad ikka, mis sured, lõhked on, tullised ja kumad mahha, ja mis kiwwi prüggi on" (MN 21, 15).

Taeva-laotuse uurija on taewakatsja, taewatundja, tähetundja, tähtkatsja mees. Koht, kus taevavägede liikumist ja tegevust jälgitakse, on tähtkatsja hone, ka tähtkatsja torn. Nõu ehk riista, mille abil taevakatsuja laotust vaatlleb, nimetab Masing tähtkatsja-kiikriks ja pitksilmaks 'Fernrohr'. Ka sõna rakett on talle tuttav: "ilmus kõrraga üks

suur tulle pal põhjatähhe liggidal, mis ellendades sure rutoga, kui üks nool, ehk kui üks rakket, õhto pole lendis, ja kumawad wiru ennese tahha jättis" (MN 22, 81).

Maateadus-alasest sõnavarast nimetagem järgmisi: leit-sew mawõe 'troopikavöönd'; majaggu 'maailmajagu'; ma wõe 'ekvaator'; põhjatip 'põhjanaba'; päwapöör 'päevapööriloom'. Looduslike pinnavormide nimetused sare selts e. sarestik 'Inselgruppen, Archipel'; maninna 'poolsaar'; liwa ninna e. liwa rind; laid 'leetseljak, liivamadalik'; merre kael e. merrekitsus 'Meerbusen'; karri 'Rief', millele Masing annab järgmise seletuse: "Karrid on sesuggused maddalad merre kõhhad ehk weemaddalused, kus põhhi al rahkane, kiwwine, pae-ne ehk kaljone" (EOB, 35). jäemerri; jõema 'jõgikond'; ke-wawee hallikas e. Geiser; ka sojawee hallikas; liwamerri 'kõrb'; maa korsten 'vulkaan'; tullemägi e. tullepurskav mägi; lawa, millele on antud seletus: "Sedda kiwwi, mis tulle purskawad mäed ... sullalt väljakedawad, nimmetakse Lawaks" (PVL, 40). kooldojõgi 'umbekasvanud jõeosa'; mud-dajärw; weelauk 'väike veekogu rabas, laugas'; rabbastik 'rabaala'; padrikmaa 'risustunud metsaga kaetud ala'; ra-dikmaa 'savine, kuiv ja kõva maa'. Ilmakaare nimetusena esi-neb Masingul tulenurk 'Windstriche', ta kasutab sõnu kompas ja magnet.

Loodusnähtuste nimetused: killutaw, põlletaw, sullataw wäik 'välgu eri omadused'; taewa wehtlemised e. wirmalised, mis mõnes tekstis on nimetatud ka wirwendamised; walwenda-mine 'helendus, sätendus, sära, virmaliste valgus, elect-risches Leuchten', mis põhjamaal niipalju valgust annab, et inimesed sellitawad, s. o. näevad oma toimetusi teha. Kiw-wirahhe, kiwwisaddu; liwatuisk; rahheraju 'Hagelschlag'; tae-watulluke, taewa wägi 'äike'; wessipask e. weepüks. Pala-vat ja kuiva kõrbetuult nimetab Masing Samieliks. Lumelavi-li tähenduses esinevad lumme-laskmed 'Roll-Lavinen' ja lum-meweemed 'Sturz-Lavinen'; iggavene lummi 'igilumi'. Loo-dusnähtusi mõõtvaist vahendeist leiduvad Masingu töödes il-ma-klasid 'Baromeeter', suursilm 'luup' ja termometer e. so-janäitaja.

Maavarade ja muude loodusvarade nimetustest märkigem järgmisi: Bernstein on üks kõllane, wägga selge ja kõwwa

merre waik" (MN 22, 86); kiwwisool 'kivim, mineraal'; kiwwisüssi e. süssikiwwi 'Steinkohlen'; maawaik, mäewaik, nahwata; merrelimma 'meremuda'; pruunsüssi 'Braunkohlen'; rahk e. kruus; raudkaljo 'graniit'; siggitaw 'Mergel'. Maavarad on Masingul maast kaewatawad asjad, mineraalid maassündiwad asjad. Kulla, hõbeda, vase, raua ja tina ühendab ta ühe nimetuse metal alla. Maavarade kaevandaja mägedes kannab nime mämees 'Bergleute'.

Rahvaste nimedest leiduvad Arabia, Armenia, Wönikia 'foiniikia', Hotentoti rahwas, Inglismees 'inglane', Itali, Jakuti, Kalmuki 'kalmõki', Kahwri rahwas. "Asia-maal on üks kaunis suur ja perrekas rahwas, mis ennast Kirjisiiks ehk Kirjisi rahwaks nimetab" (MN 25, 150). "Kuramaal ellab se rahwas, kedda kül Kura rahwaks nimmetakse, agga kes muud ep olle, kui Lätti rahwas" (MN 23, 28). Oma nädalalehes mainib Masing esimesena mitmeid soome-ugri rahvaid, nagu Karela rahwas e. kareltsid, karjalised 'karjalased', Olontsi rahwas, Ostiago, Permi, Tseremisi, Woguli rahwas. Juttu on laplaestest e. lappo rahwast, Moldawi, Mongoli, murjani, Litwani 'leedu', Tshuwaasi, Tungusi jt. rahvastest. Rohkesti on ka kohanimesid, mida käesolevas pole jälgitud.

"Pühhapäwa Wahhe-lugemistest" leiame huvitavaid kalliskivide nimetusi, paralleelselt rahvusvaheliste nimetustega vanu, piiblistki kasutatud heebreakeelseid sünonüüme, nagu Alam e. Ametist 'ametüst'; Sebo e. Aggat 'ahhaat'; Lesem e. Hiat-sint 'hüatsint'; Jasp e. Jaspis; Odem e. Karniol 'karneool'; Nowek e. Rubbin 'rubiin'; Soam e. Oniks 'oonüks'; Parek e. Smaragt 'smaragd'; Pit e. Topas 'topaas'; Sawir e. Sahwir 'safiir'; Tarsis e. Türkis 'türkiis'; Temant, kusjuures Masing lisab ka seletuse: "Temanti emmaks hütakse se koor, mis selle kiwwi ümber"(PVL,55).Siinsesse loetelusse võib lisada veel kristalli ja asbesti e. kiwwikanga.

Üldse on Masingu populaarteaduslikes väljaannetes geograafia sõnavara ulatuslik ja mitmekülgne, oma aja kirjakeelt oluliselt rikkastav. See kinnitab J. Peegli mõtet varasema eesti ajakirjanduse suurest mõjust lugeja geograafia-alaste teadmiste avardamisel.¹

¹ J. Peegel, Varasema eesti ajakirjanduse osast lugeja geograafilise horisondi avardamisel. - IV eesti raamatuteaduse konverentsi ettekannete teesid, Tartu 1969.

Keemiliste ühendite ja ainete nimetustest võiks tuua näiteks Arabia Gummi 'kummiaraabik'; Inglis Witril e. Inglis kübbaramust 'rauavitriol'; kiindrus e. sapamust 'teat. must värv'; gips; lambi elli 'petrooleum'; moskobad e. liiw-suhkur e. suhkru-liiw 'toorsuhkur'; maariajõe-wessi; magnesia; o-kolong e. ungriwässer 'odekolonn, lõhnavesi'; potas 'kaaliumkarbonaat'; salmiak-piritus 'viinapiiritus?'; silmakiwwi 'vasevitriol'; tulli aur 'põlev gaas'; tõkkat 'kasetõrv'; wihhamuld 'mõrumuld, Bittererde'. Mitme aine ühend on Masingul seggadus 'segu'.

Loomade ja taimede nimetused. Arvatakse, et Masingu esitatud loomariigi klassifikatsioon lähtub Linnést.² Loomi liigitab ta seitsmesse rühma: "1. Immetawad (Säugethiere); 2. Linnud; 3. Kallad; 4. Kahhepaiksed (Amphibien); 5. Massakat (Insekten); 6. Romajad (Gewürme); 7. Mäggara selsilised (Mikroskopthiere)" (MN 23, 267). Lähtugem meilegi elusloodusega seotud sõnade vaatlemisel samast jaotusest.

Loomade ja nende kehaosade nimetustest mainigem soja ma ellajaid, s. o. lõunamaa loomi, nende seas ahwi. Masing selgitab ahvide liike üksikasjaliselt: "Se mis keigesuremad suggu, on Uranutan; temmal on parraja mehhe pitkus; teine suggu, mis sest essimessest nattikes maddalam, on Pongo: siis tulleb Pavian, mis hea poisikese kõrgune: wimaks need vähhemad, mis Mhärkassiks kutsutakse. Keik need nimetud seltsid koggutakse ühe nimme alla, ja öldaksenaid Ahwid ollewad" (PVL, 133). Ihneumon 'vaaraorott'; pardel 'panter, leopard'; sarwtald 'elevandi paks jalatald'.

"Põhja ma ellajad on walge põhja e. jõe karu, mis üks hirmus ja suur kiskjas on" (MN 23, 171); põhja põdder 'Remthier', kes on meie maal "talwel kül priske, suwwel agga kidduw ja ärragi lõpnud" (PVL, 11). Tema säärel on wibbolu 'pindluu', millest laplased õmblusõelu valmistawat; sawwer-mu 'saarmaa'; argal e. kaljokits. On juttu uppujaid päästvast Futlandi koerast 'njuufaundlandi koeratõust', puudlist, rakikest 'mingist väiksemast koerast'.

Koduloomadest on Masingul sageli kõne all mitmesugused lambatõud: kirjisi, merino, põhjama e. ma-lammas, raswasab-

² J. Peegel, Eesti ajakirjanduse algus, Tallinn 1966, lk. 47.

ba, Saksama ja Spanja ma lammag. Jutustatakse nuum- ja tap-
pilojustest, kelleks on serkas ~ sirkas ~ sirgas 'tserkessi,
ukraina härg', tõuras 'veis, lojus'. Hobusekari on tabbun
'tabuun'.

Linnunimesid ja nende elutegevusega ühenduses olevaid
sõnu jäi vähe sõelale. Nimetada võib järgmisi: kakkerdaja
'kaur'; metekanna; tikkas 'tik, suur kirjurähn', kelle kee-
le otsas on "pissikene terraw kisk ehk wastus 'Wiederhaa-
ken'".

Kahepaiksed ja roomajad saavad Masingult seletuse: "kah-
hepaiksed (Amphibien) need on need, mis kuiwa maa peäl, ning
ka wee asset peawad ja ellawad" (MN 23, 367). "Boa on kõige-
surem mao suggu maa peäl" (MN 25, 279). "Ta lasseb kola 'ila'
suust omma sagi peäle, teeb tedda sellega umblibbedaka, ja
siis nelab sedda kõrraga mahha" (PVL, 133). "Se hirmus loom,
kedda Krokodilliks kutsutakse, on üks suur sissalik, mis kah-
heksa silda pitk on, ja Egiptuse, Ahwrika ja India-ma jõgge-
des asset peab" (PVL, 104). Nõmmik 'mingi rästik', 'die
Feuerschlange'. Leidub ka seletus "Nõmmik, on meie ma maddu-
de kõige wihhasem suggu, ja palju wihhasem kui waskmaddu 'die
Blindschleiche'" (MN 23, 360).

Kalanimedest märkigem haid, kes haarab oma saagi sulis-
te 'hammastiku' vahele; harjuse-kalla 'ärn'; killoräime, mõe-
ga-kalla e. mõega-meest 'mõõkkala', 'Schwertfisch'; mereelu-
kat hüdrat. Kalanimede kasutamisel näib Masing oluliselt toe-
tuwat Hupeli sõnaraamatu andmetele, 22-st Masingul regist-
reeritud kalanimest on 18 Hupelil olemas.

Putukate, nende kehaosade ja teiste alamate liikide
esindajatest pakuvad huvi järgmised: jõe- e. merre mussel,
perlmussel "Perlid ... ep olle mitte innimesse tehtud, waid
kaswawad ja sünniwad issisuggu konnakarpides, mis Perlmuslike
nimmetakse. Need sinnatsed on jõe- ehk merre muslid" (PVL,
60). Skorpion; termiit e. walge sippelgas; hommikuma kilid
Agabi, Jelesi ja Selawi lind; liblika tang 'liblikamuna';
mardlane 'mardikas'; putk 'iminapp, imitoru'; roisak 'vigel,
ussike'; sidikedraja, sidiliblikas, sidius; tagguja e. sei-
na-tõuk; tuppet loma 'nukkuma', 'verpuppen'; uimuma 'uimaseks

jääma, talveunne jääma'; tõuga-tup 'tõugu nukk'. Kõik putukad koondab Masing massakate nime alla ja iseloomustab neid selliselt: "mis kui vähhemad ellajad, Jummalast ligetega ehitud; olgu neil siwad, jallad, sarwed (Fühlhörner), nokkad (Rüssel), putked (Säugrüssel), nõelad (Stachel), ehk muud seddasarnast olleks antud" (MN 23, 371).

Leiame ka elusorganismidega seotud üldisemaid mõisteid, nagu peaüddi 'peaaju'; mele e. tundmise pael 'närv'; kontmees e. kuivik 'skelett'. Loodusteadlane on Masingul lõdud asjade tundja. Masingu kirjatoodes esinev elusloodusega seotud sõnavara sisaldab hulgaliselt selliseid sõnu ja sõnaühendeid, mida varasemas kirjakeeles pole kasutatud.

Taimeriigist pakuvad huvi mitmesuguste lõunamaiste puude ja nende viljade nimetused: ananassi-pu; appelsin; Areka-pu 'areekapalm'; Tatlipalm 'datlipalm'; kanneli-pu 'kaneelipuu'; kastani pu; kokos-palm, kokospähkel; platani-pu; Kohwi-pu; Leiwapu, mille kohta Masing lisab: "Õiguse polest on temma selle nimme sanud, mis innimesed temmale andnud, sest et selged leiba kasvatab. Tema kannab sured pumbud, mis suremad kui meie parrajad melonid, ja vähhemad kui suremad kürbissed" (PVL, 83); mandlipu; Mori pu 'mooruspuu'; Sago, sagopalm; Siddronipu; Tee pu. Kodumaistest taimedest hundi-pajo ja siit hundi-pajo põsastik. Muudest taimedest põdrasambel e. põdra rohhi; kress, mis kasvab koos põdrasamblikuga; siggur; tutter 'tuder'. Taimeriigi valdkonnast esinevad veel sõnad istandus, istutus 'istik'; pahk 'mõhn, kühn puul'; tamme-lehhe pahk 'Galläpfel'; raostik; wessiwõssu; wõssustik 'võssastik', roostik.

Aedviljade nimetustest mainigem ellinaerist 'Rübsaam', lantut 'kaalikat', pumpu, pumbut 'kõrvitsat'; ilupuudest leidub seren 'sirel', millest saab kasvatada ellawad aeda e. sihhiseina 'hekki'. Lilledest nartsis ja saranna, mis on Masingu seletust mööda nartsissi taoline taim. On kuivik, kui-vak 'kuivanud puu, hagu, raag'; suhkru-ossi e. suhkru-pilli-roog; pilliro kelmenahk 'innere Haut des Schilfes'.

Kirjas Rosenplänterile 26. märtsist 1822³ kurdab Masing selle üle, et taimede nimesid on maakeeles väga palju ja eri

---

³ O. W. Masing J. H. Rosenplänterile 26. III 1822. KM KO, reg. 1950/37.

maakohtades nimetatakse samu taimi erinevalt. Ühtlasi tunnistab ta, et on botaanikas nõrk. Sellest siis ka suhteliselt tagasihoidlik taimenimede hulk.

Ühtekokku on loodusteaduste valdkonda kuuluvaid uusi sõnu ja sõnaühendeid 300 piires. Missuguse päritoluga need on, kuivõrd on Masing ise oskussõnu loonud? Neile küsimustele püütakse järgnevalt valgust heita. Arvestada tuleb aga seda, et hinnangud Masingu osale meie sõnavara rikastamisel ei saa olla lõplikud, sest Masingu-eelse kirjanduse kogu sõnavara pole registreeritud.

Kaaluks osa moodustavad neist võõra päritoluga sõnad, mis erinevad nii laenu suuna kui ka vanuse poolest. 19. sajandi alguse eesti kirjakeeles puudusid paljude mõistete märkimiseks oma sõnad ja Masing oli õige agar võõrsõnade kasutaja. Teoses "Ehstnische Originalblätter für Deutsche" lk. 39 kirjutab ta: "Ei sest olle wigga, et keel keelt aitab; wait enneminne sedda monnest kohhast heaks tulleb kita, sest sennest kassu ühhele ja tõisele pole langeb". Niisuguseks maakeele aitajaks oli Masingu kasutuses, kes valdas mitmeid keeli, kõigepealt saksa keel. Saksa keele eeskujul võtab ta meie kirjakeeles tarvitusele hulgaliselt rahvusvaheliselt tuntud võõrsõnu, nagu ananassipuu, asbest, argali, bernstein, boa, hai, kastan, kips, kompass, kookospalm, kristall, kress, krokodill, laava, magnet, magneesia, metall, moskobaad, nafta, nartsiss, orangutan, paavian, planeet, plataanipuu, potas, puudel, rakett, saagopalm, skorpion, termiit, termometer. Enamiku neist on Wiedemann võtnud võõrsõnana märgistatult oma eesti-saksa sõnaraamatusse (1893).

Loodusteadusala sõnade hulgas on Masingul niisuguseid saksa päritoluga sõnu, mis pole kirjakeelde püsima jäänud, nagu näiteks krüünspann 'vaserooste', mussel, pardel, seidewasser, ungrigwasser jt.

Masing kasutab võõrsõnu areekapuu, hüdra, ihneumon, meriino, njuufauudlandi koer, odekolonn küll mõnevõrra teistsuguse häälikulise kujuga, kuid sõnad ise püsivad kirjakeeles tänapäevani. Wiedemanni sõnaraamatust need puuduvad.

Vähäriskivide rahvusvaheliselt tuntud nimetuste kõrval kasutab Masing heebreakeelse algupäraga sünonüüme: Alam, Sebo, Jasp, Lesem, Odem, Nowek, Soam, Parek, Pit, Tarsis jt. Sama päritoluga on hommikumaa kilid Agadi, Jeledi, Selawi

lind. Heebreakeelsete sõnade päritolu meie keeles on selgitanud P. Ariste⁴.

Võõra päritoluga sõnade hulgas on laene ka vene keelest, eeskätt rahvaste nimed kalmuki, karela, kareltsid, kirjisi, litwani, moldawi, mongoli jt. Lisaks mõned eesti murreteski tuntud vene laensõnad serkas ~ sirkas ~ sirgas, seren 'sirel', tabun.

Teiseks kasutab Masing murdesõnu. Kuigi ta oli seisukohal, et väärkast kirjakeelest tuleb eraldada need kohalikud erinevused, mida mõistetakse ainult seal, kust nad pärit on, leiame tema töödest kitsalt ühe murdepiirkonna sõnu, eelkõige ida- ja kirde-eesti rannikumurdele omaseid. Masingu eesti keele oskus tuginebki neis piirkonnas kõneldavaile murrakuile, sest sünnikodu oli tal Lohusuus Torma murraku alal ja ligi 20 aastat töötas ta pastorina Lüganuse ja Viru-Nigula kihelkonnas. Võrdlemine ENSV TA Keele ja Kirjanduse Instituudi murdekartoteegi andmetega lubab sellisteks pidada järgmisi: lantu 'kaalikas', kasutusel Viru-Nigula ja Vaivara murrakus; nõmmik 'teat. rästik' esineb selles tähenduses ainult Torma murraku alal; pump, pumbu 'kõrvits' kasutusel Torma ja Vaivara murrakus, mujal Lääne- ja Põhja-Eestis tähenduses 'tomp, tükk lõngal', 'ümmargused marjad, kartuli nupud', savermu 'saarmas', mujal Eestis teised häälikulised kujud, nagu saarm, soarm, suarm jt.; selitama 'nägema' esineb selles tähenduses VNg, Lüg, Jõh, Vai, Trm murrakus, mujal teises tähenduses, nagu 'selili olema, pikutama'; 'seletama, selgeks tegema'; 'oskama, mõistma'; tikas 'tikk, suur kirjurähn' tarvituskäiteid on VNg, Jõh, Lüg, Iis, Trm murrakust.

Maakeele põhjalikumaks tundmaõppimiseks võttis Masing ette uurimisretki kaugemalegi kodukihelkonnast. Nagu ta 1816. a.⁵ J. H. Rosenplänterile kirjutab, on ta käinud Järva-, Harju-, Lääne-, Viljandi- ja Tartumaal rahvakeelt kuulamas ja uurimas, et maakeele põhja, s. o. põhjaeesti murrete põhilisi ühisjooni tundma õppida. Vaadeldud loodustea-

⁴ P. Ariste, Hebräische Wörter im Estnischen. - Beiträge zur Sprachwissenschaft, Volkskunde und Literaturforschung (Steinitz - Festschrift). Berlin 1965, S. 31-38.

⁵ O. W. Masing J. H. Rosenplänterile 24. VIII 1816. KM KO, reg. 1950/37.

dussõnavara hulgas on rohkesti rahvakeelest pärit sõnu, põhjaseesti murdekeelele omaseid. Näiteks kabu 'kohihärg, lojus'; kari 'kaljurahu, kivine madalik meres', kool 'ila', kuivik, kuivak 'kuivanud puu, hagu, raag', laid 'liivamadalik meres', massakas, mardlane 'putukaa', pahk 'külm, muhk puul', tutter 'teat. rohttaim', rahk 'kruus, kiviprügi'.

Osa sõnu kasutab Masing sellises tähenduses, millele murretes võrdlusmaterjali ei leidu. Näiteks tang 'muna' ühendis liblika tang, tangu heitma. Kirjas J. H. Rosenplänterile 7. aprillist 1818 jutustab ta, et on seda kuulnud Kunda mõisa pargis tõttavalt aednikupoisilt. putk sõna kasutamisel tähenduses 'iminapp, imitoru' puudub rahvakeelne taust.

Rahvakeelsed on mitmesugused sõnaühendid ja liitsõnad, nagu sõnnisilm, silmakiwi, harjuse-kalla, tupet loma, tõugatup, hundipajo, wessiwõssu, tullemäggi, lambi elli, radikmaa jt.

Kolmanda osa vaadeldud loodusteadusala sõnavarast moodustavad sõnad, milles suuremal või vähemal määral on tunda Masingu omaloomingut. Ulatuslikum loodusteaduse mõistete sissetung ja vastava sõnavara loomine toimub küll hiljem, 19. sajandi teisel poolel ja käesoleva sajandi algul, kuid mitmesugustest loodusnähtustest ja võõrastest maadest kirjutamine nõudis Masingult omapoolset täiendust kirjakeele väljendusvõimalustele. Selleks kasutas ta kirjeldavaid liitsõnu, nagu kiwwikangas 'asbest'; ilma-klasid 'baromeeter', maawõe 'ekvaator'; liwameri 'kõrb'; maakorsten 'vulkaan'; maawaik, mäewaik 'nafta'; merrelimma 'meremuda'; wessipask, weepüks; sarwtald; sibhisein 'hekk'; wibbõлуу 'pindлуу' jt. Mõnikord on need tõlkelaenu saksa keelest. Tavaliselt märgib ta siis juurde saksakeelse vaste. Teoses "Ehstnische Originalblätter für Deutsche" lk. 47 selgitab ta ise, kuidas ta on loonud sõna waimo põld keeles varem olemasolevate waimo willi, waimo warra ja saksa keele Geistes Feld analoogial. Saksa keele eeskujul loodud tõlkelaenudest võib nimetada kiwwisüssi e. süssikiwi, vrd. sks. die Steinkohlen; mõega-kalla 'mõkkala' vrd. sks. der Schwertfisch; mäemees 'maavarade kaevandaja mägedes' vrd. sks. der Bergmann; sare selts vrd. sks. die Inselgruppe; wihhamuld vrd. sks. die Bittererde jt.

Tihti vajab ta ühe mõiste tähistusena mitut erinevat väl-

jendusvõimalust, näiteks tulekiwi, tullepal 'meteor'; tae-
wakatsja, taewatundja, tähhetundja, tähtkatsja mees 'ast-
ronoom'; liiwsuhkur, suhkru-liiw 'toorsuhkur'; põhjakarru,
jäekarru; ellaw aed, sihhisein 'hekk'; põdrarohhi, põdra-
sammol jt.

On mõisteid, mille väljendamiseks ei leia Masing pare-
mat võimalust kui sisu seletamist mitme sõna ühendi abil.
Näiteks maassündiwad asjad 'mineraalid', maast kaewatawad
asjad 'maavarad', loodud asjade tundja 'loodusteadlane' jt.

Viimasena võib nimetada tuletusliidete abil loodud sõ-
nu. Kasutatud on stik-liidet: põõsastik, rabastik, raostik,
roostik, saarestik, võsustik; us-liidet: istutus 'istuta-
miseks võetud oks, istik', segadus 'segu', ik-liidet: kui-
vik 'skelett'.

O. W. Masing pidas eesti talupoega, maarahvast arukaks
ja arenemisvõimeliseks, kelle vaim oli kahjuks ebaususe ja ru-
maluse kammitsais. Talurahvale kirjutatud õpetlik-rahvaval-
gustusliku lugemisvaraga avardas ta maarahva mõttemaailma, an-
dis inimestele teadmisi ja rikastas murdesõnade, rahvakeel-
sete väljendite, rahvusvaheliste sõnade, tõlkelaenude ja uu-
te tuletistega senise eesti kirjakeele väljendusvõimalusi,
valmistades pinda eesti rahvuskeele kujunemisele.

Kasutatud lühendid:

- MN = Marahwa Näddala-Leht, kusjuures esimene arv lühendi
järel märgib aastakäigu kaht viimast numbrit ja teine
arv lehekülge
PVL = Pühhapäwa Wahhe-luggemissed
EOB = Ehstnische Originalblätter für Deutsche

ЕСТЕСТВЕННОНАУЧНАЯ ТЕРМИНОЛОГИЯ
В ТРУДАХ О.В. МАЗИНГА

Валье-Лийви Кингисеп

Резюме

Просветительные издания для крестьян, написанные О.В.Мазингом, положили начало эстонской научнопопулярной литературе. Одновременно Мазинг является одним из создателей эстонской естественнонаучной терминологии. В настоящей статье рассматривается использование естественнонаучных терминов в его работах "Etnische Originalblätter für Deutsche" (1816), "Pühharäwa Wähhe-luggemissed" (1818), "Täielinne ABD-Ramat" (1823), "Marahwa Näddala-Leht" (1821-1823, 1825). Вся терминология группируется по областям науки. Для обозначения понятий астрономии, географии, химии, зоологии, ботаники Мазинг использовал интернациональные слова (asbest, boa, kips, kompass, kristall, laava, magnet, metall, nafta, partsiss, orangutan, raavian, planeet, potas, rakett, skorpion), заимствования из немецкого и русского языков (krüünarann, mussel, pardel, seidevasser; sirkas, serkas, tabun, puusta), диалектизмы из восточного и восточно-прибрежного говоров (lan-tu, tikas, närik, pump), иногда придавая им другое значение. Нередко Мазинг сам создавал слитные слова и кальки (kivikan-gas, maavöö, liivameri, maakorsten, sihisein; kivisüsi, vi-hamuld, täemees). Тем самым Мазинг обогащал словарный состав эстонского литературного языка в первой четверти XIX века.

VERBIDE HOIDMA JA HOIDUMA SEMANTILISEST VAHEKORRAST

Ilse Kont

Eesti kirjakeele verbide hoidma ja hoiduma käsitluses tuginetakse käesolevas kirjutises samadele kriteeriumidele, mis määravad sõna leksikaalse tähenduse liigenduse seletussõnaraamatutes. Sõna tähendusskeemi koostamisel, s. o. tema leksikograafiliste tähenduste ja tähendusvarjundite eristamisel võetakse arvesse mitmeid keelelisi ja ka keeleväliseid seiku.¹ Piirdutagu siinkohal üksnes nende loetlemisega: 1) sõna mõisteline sisu (s. t. tema seos teatava objektiivset tegelikkust peegeldava mõistega); 2) sõna ja selle kasutamise liituvad stililvarjundid ning emotsionaalsed ilmingud; 3) sõna leksikaal-semantiline kontekst (s. t. sõnaga tekstis koos esinevate sõnade semantiline mõju tema tähendusele); 4) sõna grammatiline kontekst (s. o. need vormiseigad ja süntaktilised seosed, mis iseloomustavad sõna kasutamist eri tüüpi sõnaühendites ja lauses, sest sellistele struktuurierinevustele vastavad sageli, kuigi mitte alati, ka tähenduserinevused²); 5) kõnesituatsioon (s. t., et püütakse arvestada neid situatsioone ja olukordi, milles toimub inimeste keeleline suhtlemine). Kõnesituatsiooni kohta võib leksikograaf informatsiooni saada pikemast kontekstist, samuti aitavad teda isiklikud kogemused ja teadmised.

Et sõna esineb normaalselt lauses, siis on keelelises suhtlemises tema õigeks ja ühemõtteliseks mõistmiseks mõis-

¹ Vt. ka W. Schmidt, Lexikalische und aktuelle Bedeutung. Ein Beitrag zur Theorie der Wortbedeutung, Berlin 1966.

² Vt. ka H. Ölm, Polüseemiliste sõnade tähenduste eristamisest. - Keele modelleerimise probleeme 1, Tartu 1966, lk. 207 - 208; H. Rätsep, Elementaarlaused eesti keeles. - Keel ja struktuur 8. Tõid struktuuralse ja matemaatilise lingvistika alalt, Tartu 1973, lk. 11.

telise sisu kõrval küllaltki olulised nii leksikaal-semanticiline kui grammatiline kontekst, sest nendes tähendus te-
gelikult realiseerub ja konkretiseerub. Näiteks puudub
eelkõige polüseemilisi sõnu, sest alles kontekstis, s. t.
sõnaühendis või lauses saab selline sõna ühe või teise tä-
hendussisu. Suurte polüseemiliste sõnade hulka kuulub ka
eesti transitiiv-intransitiivne verb hoidma, mille kohta
võib eelmainitud kriteeriumide põhjal koostada mitu eri,
rohkem või vähem detailset tähenduskeemi. Mainitagu, et
iga seda laadi skeem on üldistus, ülevaatlik mudel - sel-
les tema mõte õieti ongi -, mis ei suuda ega tarvitse kül-
mata elava sõna kõlvõimalikke, mõeldavaid kasutusjuhtumaid.
Ta sisaldab harilikult üldist, tüüpilist ning sõna semanti-
lise spetsiifika seisukohalt olulist. Suurte polüseemiliste
sõnade (resp. verbide) skeeme iseloomustab veel see, et lek-
sikograafiliste tähenduste piirid on labiilsed ja et leidub
mõningaid niisuguseid väljendeid, mida võib paigutada nii
ühte kui teise lahtrisse.

Selles käsitluses on peetud otstarbekaks koostada kõi-
gepealt tähenduskeem transitiivse hoidma-verbi kohta. Sama
tegu sõna intransitiivsed kasutused on paigutatud teise skee-
mi, kus neid on kõrvutatud hoiduma-verbi vastavate tähen-
dustega.³

I. Verb hoidma väljendab mingi olukorra kestmist, har-
likult tegevuse sooritaja (selleks on paljudel juhtudel alus-
olend) tahtest olenevalt.

1. Millestki või kellestki kinni pidama, seda haardes-
se jätma, haardest mitte vabastama. Hoiu mu kätt (oma käe)! Ta hoidis kassipoega turjast. Poiss hoidis saapaid näpu ot-
sas. Mees hoiab piipu hambus. Kull hoidis saaki küünte va-
hel. Peened sõrmed hoidsid rasket kangit.

2. Midagi või kedagi mingis kohas, olukorras, seisun-
dis või asendis olla laskma või olema sundima, teda selles-
se jätma. a) Ema hoidis haiget last terve nädala toas. Peet-

---

³ Käesolevast käsitlusest on jäetud teadlikult välja
hoidma-ühendverbid, kuigi neid põhimõtteliselt on võimalik
artiklis esitatud tähenduskeemidesse paigutada. Ühendverbe
puudutatakse ainult niivõrd, kui võrd see on vajalik põhi-
verbi tähenduse selgitamisel.

rit ei hoitud enam haiglas. Tõrriistu hoitakse vihma eest
kuuris. Rasked kivid hoiavad paadi~paati merepõhjas. b) Hda
käed minust eemal~eemale! Ta hoidis kogu maja hirmu all. Su
vel hoidsime akent lahti. Lind hoiab oma pesa puhta~puhta
na. Teadmatus hoidis inimesed ärevil. Viha hoiab naist veel
müüdi oma võimuses. c) Neiu hoidis pea püsti, käe silmade
ees. Hoi a selg sirge! Hoidsin vaevu silmad ~ silmi lahti.
Hobune hoidis kaela rõngas.

3. Midagi säilitama; midagi säästma, säästlikult kulu-
tama või kasutama. a) Ta hoiab saladust; ta hoiab saladuse
enda teada. Neiu hoiab saledat joont. Ema hoidis paremad pa
lad lastele, laste jaoks. Kartuleid hoitakse kuhjas ületal
ve. b) Ta hoidis raha. Hoian selle raha külmutuskapi ostmi
seks. Taat hoidis iga kopikat. Toas oli pime, sest hoiti
küüalaid.

II. Verb hoidma väljendab vältimist, talitsemist, esi-
nedes peamiselt vormilt või sisult eitavates kontekstides.

1. Konstruksioonides midagi tegemast hoidma, millest-
ki hoidma, millegi, kellegi eest hoidma: vältima midagi gba-
meeldivat, ebasoovitavat või ohtlikku, takistama selle teeks
tegemist; kedagi millegi või kellegi eest kaitama. a) Hoid-
ke lapsi postkaartide järgi joonistamast. Argus hoidis meest
oma kavatsust täide viimast. Sool hoiab toiduaineid rikne
mast. b) Mõõdutunne hoidis kunstnikku liialdustest, liial-
dustesse sattumisest. Kogemused hoidsid teda saatuslikest vi
gadest. c) Hoidke tuletikke laste eest! Mart hoiab oma sil
mi ereda valguse eest. Koer oli nii tige, et lambaid pidi
tama eest hoidma.

2. Kedagi või midagi ohjeldama, tõkestama, pidurdama.
a) Ei teda hoi a vihm, tuul ega põhjatu tee. Ta ei suutnud
end hoida ja hakkas valjusti laulma. b) Tüdrukud ei saanud
naeru, nuttu hoida. Hoian hingamist, et see mind ära ei an
naks (J. Semper).

III. Verb väljendab hoolitsust ja hoolivat suhtumist
kellessegi või millessegi.

1. Kellegi eest hoolitsema; kellegi või millegi järele
valvama. a) Sa pead ennast, oma tervist hoidma. Hoidke oma
peega, et ta ei külmetaks. Hoia oma kohvrit, et seda ära ei

varastataks. b) Last hoidma 'lapsehoidja(ka) olema'. Karja hoidma 'karjane, karjaseks olema'. Perekonna vanima lapsena tuli tal hoida nooremaid õdesid ja vendi. Ants hoidis põl-
lul lehma ja lambaid. Vanataat jäeti kodu hoidma.

2. Kellessegi (millessegi) kiindunud olema, temasse armastuse ja poolehoiduga suhtuma. Hoidsin sind nagu oma poega. Poiss ja tüdruk hakkasid teineteist hoidma. Peedu hoidis väga kõiki loomi. Tütarlaps hoiab eriti väikest sinisilmset nukku. Koer hoiab oma kodu.

3. Millegagi (kellegagi) hoolivalt, ettevaatlikult, heaperemehelikult ümber käima. Uut eset hoitakse ikka rehkem kui vana. Aino hoiab oma raamatuid. Neiu hoidis soengut, et õhtul peole minna. Hea peremees hoiab oma hobust.

Esitatud materjalist saab teha mõningaid järeldusi. I tähendusrühmas on hoidma, tema semantika ja adverbiaalsete laiendite järgi otsustades (näiteks seostub verb kus-käändeliste määrustega), seisundi- ehk olemisverb. Et tüüpilisemad seisundiverbid on intransitiivid (näit. sellised nagu asetsema, lamama, rippuma, seisma jt.), siis kuulub ta siin erandlike hulka. Staatilise seisundiverbina on hoidma tavaliselt irresultatiivne, niisiis tema poolt väljendatud tegevus on kestav ning tulemuseta. Ainult koos oluliste, s. o. tähendust modifitseerivate määruslike laiendite või adverbidega saab verb olla mõtestatud ka resultatiivsena, s. t. tulemuslikuna. Siit järeldub, et ilma niisuguste laienditega lauses kuulub verbi juurde ainuüksi partitiivobjekt, kusjuures sõna leksikaalne tähendus võib (aga ei tarvitse) realiseeruda juba sellises minimaalkontekstis: subjekt + finitiivne hoidma + partitiivobjekt, näit. ta hoiab tasakaalu; sõrmed hoiavad viulipoognat (vt. näiteid ka 3. tähenduse alt). Oluliste adverbiaalsete laienditega seostudes nõuab verb aga kolmekäändelist objekti (vt. 2. ja 3. tähenduse näiteid). Seega kuulub seisundiverb hoidma transitiivsete verbide jaotamisel resultatiivsuse-irresultatiivsuse põhjal nn. kolmandasse rühma.⁴ I tähendusrühmaga on seotud veel üks hoid-

⁴ V. Tauli, Totaalobjekt eesti kirjakeeles. - *Fennougrica*. Juhlakirja Lauri Postin. kuusikümnenvuotispäiväksi 17. 3. 1968, Helsinki 1968, lk. 217 - 219; X. Рятсеп, О некоторых структурных типах глагольного управления в эстонском языке и их представлении в порождающей грамматике. - *Keele mo-*

ma-verbi iseloomulikke jooni, nimelt ühna ulatuslik sünonüümsus verbiga pidama. Sünonüümsus avaldub ka fraseoloogismides. Mõned näited üknes sellest valdkonnast: (oma) keelt hammaste taga hoidma ~ pidama; (kedagi) käpa all hoidma ~ pidama; ohje oma käes hoidma ~ pidama; põialt hoidma ~ pidama; (kellelgi) silma peal hoidma ~ pidama; (end) vaos hoidma ~ pidama jne. Verbide sünonüümsus haarab osalt isegi II tähendusrühma, nimelt selle 2. tähendust, näit. Ta ei suutnud naeru hoida ~ pidada.

II tähendusrühmas on hoidma talitsemis- ning vältimisverb. Selle rühma kõige tüüpilisemad näited on skeemis koondatud 1. tähenduse alla. Verb hoidma esineb siin kindlates süntaktilistes konstruktsioonides (midagi tegemast hoidma, millegi hoidma, millegi, kellegi eest hoidma) ja need määravad suurelt osalt ka tema tähendussisu. Ohjeldamist, tõkestamist ja pidurdamist väljendavas 2. tähenduses ei ole hoidma eriti produktiivne. Sellesama sisu edasiandmiseks kasutatakse sagedamini ühendverbi tagasi hoidma (näit. neiu hoiab pisaraid, nuukseid tagasi), vahel ka ühendverbi kinni hoidma (näit. ta hoiab hinge kinni). II tähendusrühmas seostub hoidma partitiivobjektiga, sest ta esineb sageli koos vormilise või sisulise eitusega ja väljendab loomult lõpetamata tegevust. Tegevuse sooritaja (süntaktiline subjekt) võib olla nii elus kui elutu.

III tähendusrühmas käitub hoidma tundmusverbina. Tegevuse sooritajaks on ootuspäraselt elusolend, eeskätt inimene. Tuleb esile teinegi tundmusverbi tunnus: tegusõna nõuab partitiivobjekti. Objektil, täpsemalt objektisõnal on selles tähendusrühmas oluline osa kõnesoleva verbi semantika modifitseerija ning diferentseerijana. Näiteks määrab eeltoodud skeemi III rühma 2. ja 3. tähenduse erinevuse põhiliselt see, kas verb seob endaga objektisõna elusolendite (resp. sellisena kujuteldute) või esemete (resp. sellisena kujuteldute) klassist. Siingi võib käsitledava sõna leksikaalne tähendus realiseeruda minimaalkontekstis, kuid

---

delleerimise probleeme 3. 2, Tartu 1969, стр. 154 - 156; H. Rätsep, Eesti lihtlause mallidest ja nende esitamise meetodist. - Keel ja struktuur 6. Tõid struktuuralse ja ma-
temaatilise lingvistika alalt, Tartu 1972, lk. 55 - 56.

enamasti ei ole see piisav verbi ühesisuliseks mõistmiseks, näit. vanaema hoiab last 1) 'vanaema on lapsehoidja(ks)'; 2) 'vanaema on lapsesse kiindunud'; 3) 'vanaemal on laps süles, kätel'. Tuleb tunnistada, et sõna, eriti aga verbi tähendust mõjutab tihti kogu pikem lauseline kontekst.

Nagu analüüsist selgub, on transitiivne hoidma eesti keeles selline verb, mille leksikaalne tähendus on arenenud kahes eri suunas – ühelt poolt seisundiverb, teiselt poolt tundmusverb.⁵ Seisundiverbina on ta kirjakeeles kaheldamatult kõige produktiivsem.

Nagu eespool märgitud, kasutatakse verbi hoidma eesti kirjakeeles ka intransitiivselt, s. t. ilma objektita. Seejuures märgib ta sageli refleksiivset, s. o. tegija endaga toimuvat tegevust. Meie kirjakeeles, nagu üldiselt teada, puudub terav piir transitiivsete ja intransitiivsete verbide vahel. Murretes on see piir veelgi ähmasem ja paljude tegusõnade puhul peaaegu olematu. Seega pole hoidma-verbi intransitiiv-refleksiivne pruuk midagi erandlikku. Kõnealusele verbile küllaltki lähedase enesekohase tähendussisuga on samatüveline uma-refleksiiv hoiduma. Järelikult moodustavad sünonüümse verbipaari tüvisõna ja selle tuletis. Siiski ei lange nende leksikaalne tähendus, kontekstitingimused ega kasutussäär päriselt kokku.

Võrreldes hoidma-verbiga on hoiduma kirjakeeles suhteliselt uus sõna. J. Aaviku andmeil on ta trükisõnas esmakordselt esinenud 1911. aastal.⁶ KKI murdematerjalide järgi otsustades leidub sõna ka Võru murdes, samuti on teda kirja pandud mõnedest Kirde-Eesti rannakihelkondadest. Murdekee-

⁵ Verb hoidma on läänemeresoome keelte edelarühma sõna (vt. A. Raun, *Essays in Finno-Ugric and Finnic Linguistics*. Published by Indiana University, Bloomington /1971/, p. 73-74). KKI vadja sõnavara kartoteegist selgub, et eesti ja vadja hoidma-verb on tähenduselt üsna lähedased ning kõnealune sõna esineb vadja keeles nii seisundi- kui tundmusverbina. Teisiti on lugu soome keeles. Soome hoitaa tähendussisu on järgmine: 'hoollitseda, hooldada, valvata; põetada; juhtida; midagi ametina harrastada' (vrd. "Nykysoomen sanakirja" I A – I. Porvoo. Helsinki /Kolmas painos, 1961/, s. 494). Järelikult seostub sõna semantiliselt kõigepealt eesti tundmusverbiga. Hoidma-verbil on vaste ka isuri ja karjala keeles, kuid sõna tähenduse arengu seisukohalt ei paku need keeled eelõelduga võrreldes uut.

⁶ J. Aavik, uma-lõpulised refleksiivid, Tartu 1920, lk. 11.

les tähendab sõna 'säilima, alles püsima, alles seisma', mis on üks tema tähendusi kirjakeeleski ja nimelt selline, mis intransitiiv-refleksiivsel hoidma-verbil puudub: Seened hoiduvad soolatult hästi. Ta oli keskealine, ent hästi hoidunud daam. Käsikirjast on alles ~ alal hoidunud ainult künmekond lehekülge. Loobu kahtlusest, et kaunilt hoiduks / kõik, mis esimeses usus omati! (B. Alver). See ongi kõnealuse verbi küllalt vana põhitähendus, sest tal leidub samasuline vaste vadja keeles (vrd. oitua 'hoiduda, hoiul olla, säilida, alles olla'⁷) ning isuri keeles (vrd. hoitua ligikaudu samas tähenduses⁸).

Refleksiiv hoiduma hakkas meie kirjakeeles levima hoidma-verbi varasemates intransitiivsetes kasutustes. hoiduma algne sisu 'säilima, hoitav olema' on müüdiskeeles üsna haruldaseks jäänud. Järgnevalt vaatleme kõrvuti ühte skeemi paigutatuna mõlema verbi tähendussisusid.

1. Verbid väljendavad tegija enda üleminekut mingisse olukorda, seisundisse, asendisse või kohta, ka mõneks ajaks sellesse jäämist.

h o i d m a : a) Hoidke veidi eemale, kaugemale! Haid hoiavad parvedesse. Teinekord hoiavad metsloomadki inimese lähedusse. Hoidsin kunlide eest suure kivi varju. b) Kiiresti käles hoidis ta vimmu. Neiu silmad hoidsid kissi. Ta sõrmed hoidsid konksu.

h o i d u m a : a) Mad hoidusid lähestikku. Lapsed hoidusid kartlikult nurka. Ta liikus ettevaatlikult, hoidudes vastutuli-jate eest pöösaste taha. Naised hoidusid omaette rühma. b) Juuksed hoidusid koheville, lainesse. Mehe õlad hoiduvad pisut ettepoole. Krae nurgad hoidusid püsti.

2. Verbid väljendavad endale liikumisel teatava suuna võtmist; (abstraktsemalt, metafoorselt) kellegi poolele asumist.

h o i d m a : Kui jõuate männitukani, siis hoidke vasakule ~ vasakut kätt! Meil polnud aimugi, kuhupoole hoida, kas läände või itta. Tulistamine hoidis põhja. Hakkan jälle

⁷ KKI vadja sõnavara kartoteek.

⁸ R.E. Nirvi, Inkeröismurteiden sanakirja, Helsinki 1971, s. 66.

jaama poole hoidma, sest rong läheb varsti. b) Tütred hoidsid alati ema poole. Marguse süda hoidis Tiina poole. Veri hoiab vere poole.

h o i d u m a : Hoiduge kogu aeg paremale ~ paremat kätt. Auto hoidus maantee vasakule servale. b) Osa sugulasi hoidus tülis mehe, osa naise poole.

3. Verbid väljendavad millegi või kellegi ebameeldiva, ebasoovitava või ohtliku eest kõrvalepõikamist, selle vältimist enda suhtes (mõnikord ka koos adverbidega kõrvale, eemale, kaugele vms.).

h o i d m a : a) Hoidke alt, hoidke eest! Hoidke metsas ussi eest! Hoi kurjade inimeste eest! Hoi kõrtsipingi peesitamise ja kohtulingi liigutamise eest. Ta hoiab minu eest kõrvale. b) Noormees hoidis kõrvale ebameeldivatest kohtustest. Haige peab tervetest eemale, kaudemale hoidma. c) Hoi isa millegagi vihastamast!

h o i d u m a : a) Hoidu sõiduteed ületades auto eest! Ema hoidus palava päikese eest. b) Hoiduge ülearustest kultustest! Miks sa minust (eemale) hoidud? Ta ei valinud teed ega hoidunud (kõrvale) porilompidest. Noormees ei suutnud hoiduda kiusatusest seda kirja lugeda. c) Nad hoidusid teineteisele otsa vaatamast. Hoidun mõtlemast ja kujutlemast, mis mind võiks oodata. Kõik vaikisid, hoiduti isegi sisetamast. Ta hoidus neiuiga kohtumast.

Sõnade hoidma ~ hoiduma tähenduste eristamises on samuti oma osa leksikaal-semantilisel ning grammatilisel kontekstil. 1. ja 2. tähenduse puhul realiseerub verbi semantiline sisu üksnes koos olukorda, asendit, suunda jne. osutavate laienditega. 3. tähenduses seostub aga tegusõna kindlate süntaktiliste konstruktsioonidega, millest tuleb juttu allpool.

Näitematerjalist ilmneb, et kõnealuste sünonüümide kasutamisel tuleb müüdiskeeles esile terve rida erinevusi. Nagu juba märgitud, on uma-refleksiivil hoiduma tähendus 'säilima', mis intransitiivsel hoidma-verbil puudub. Teine, üsnagi oluline seik on see, et sõnad kuuluvad eri keelestiliidesse: hoidma on kõne- ja rahvakeelne, hoiduma aga kirjakeelne. Kirjakeele kartoteegi andmeil on viimase kasutamine

müdiskeeles ajapikku suurenenud. Näiteks on refleksiiv hoidma intransitiivi hoidma kõrval käibele tulnud sellisteski kõnekeelepärastes väljendites nagu hoia rongi eest (vrd. hoidu rongi eest) või hoidke paremat kätt ~ paremale (vrd. hoiduge paremat kätt ~ paremale). Suunda osutavais väljendeks avalduvad ilmekalt nende kahe sõna erisugused tarvitussfäärid (vt. 2. tähendus).

Erinevusi on ka verbide süntaktilistes konstruktsioonides, kuid needki tulenevad peamiselt sõnadega liituvast eri stiilivärvinguist. 3. tähenduses (millegi või kellegi ebasoovitava vältimine) seostub intransitiivne hoidma põhiliselt konstruktsiooniga millegi või kellegi eest hoidma (vt. a-rühma näiteid). Elatiiv- ja mast-konstruktsiooni ei kasutata. Elatiiv esineb ainult koos seda laadi määrsõnadega nagu eemale, kaugemale, kõrvale jne., näit. noormees hoidis mobilisatsioonist kõrvale, kaaslastest eemale. Keelepruugis on muidugi samavõrd võimalikud väljendid noormees hoidus mobilisatsioonist kõrvale, kaaslastest eemale, kuid adverbil on siin peamiselt rõhutav funktsioon. Hoiduma-verbi puhul reguleerub 3. tähendus eelkõige siiski kirjakeelele omastes elatiiv- ja mast-konstruktsioonis: millestki või kellestki hoiduma (vt. b- ja c-rühma näiteid).

Mitmed keelemehed (K. Leetberg, E. Muuk) on püüdnud käsitletavaid verbe eristada nende tegevuse laadi järgi. Nende arvates on hoidma aktiivset tegutsemist väljendav intransitiiv, mille puhul tegija suunab teadlikult ja tahtlikult tegevuse enesele, näit. hoia rongi eest (mitte hoidu rongi eest); süüdlane hoidis kohtu eest kõrvale jne. Hoiduma-verbi, nagu uma-refleksiive üldse, iseloomustavat aga teatav passiivsuse, tahtmatuse või isegi automaatsuse moment, näit. väljendeks alal hoiduma; hoidus vahele segamast jne. Samal seisukohal oli 1938. aastal Eesti Kirjanduse Seltsi Keeletoimikond.⁹ Nagu hoidma ~ hoiduma tähendusskeemist selgub, ei ole nende

⁹ K. Leetberg, Äpardunud keeleuuendus, Rakvere 1927, lk. 38; Mõned vastuseletused Aaviku "Õigekeelsuse õpiku" vastu. Rakvere 1937, lk. 111 - 112; Eesti Piibli uus ümberpanek. - "Eesti Keel" 1939, lk. 252; E. Muuk, -uma-intransitiivide tarvitamise piiri küsimus. - "Eesti Keel" 1938, lk. 108 - 109; A. Kaak, EKS-i Keeletoimikonna viimaste koosolekute otsuseid. - "Eesti Keel" 1938, lk. 57.

verbide selline range eristamine tegevuse aktiivsuse-passiivsuse alusel kirjakeeles juurdunud. Intransitiivne hoidma märgib tõepoolest sageli enesekohast tegevust, kuid samasse rühma on siirdumas ka seda nüüdiskeeles asendama pürgiv refleksiiv hoiduma, kuigi viimase algne tähendus 'säilima, hoitav olema' ning mõned muudki kasutused on oma laadilt passiivsed.

Vaadeldavate verbide kõrvutamisel ning võrdlemisel ei saa mõõda minna ühest intransitiivse hoidma-verbi omapärasest kasutuspiirkonnast, mille moodustavad seda tüüpi kõnekeelse varjundiga laused: Hoia, et sa häält ei tee! Hoidke, et te seda kellelegi ei räägi! Hoia, et peremees sind siit ei leia! Nendes lausetes seostub mainitud verb teise skeemi 3. tähendusega, kuid siin ei sobi sünonüüm hoiduma teda pealauses asendada. Laused on tegelikult kahte liiki: kahel esimesel juhul on pea- ja kõrvallaususes sama alus, kolmandal juhul aga eri alused. Lauseid, kus pea- ja kõrvallaususes on sama alus, võib kujundada ümber järgmiselt, ilma et mõte muutuks: Hoia, et sa häält ei tee! = Hoidu häält tegemast! Hoidke, et te seda kellelegi ei räägi! = Hoiduge seda kellelegi rääkimast! Kõnekeeled hoidma-verbiga laused on teistega võrreldes kategoorilisevad ning väljendavad hoiatust, nõuet ja isegi ähvardust. Niisiis on E. Muugi ja K. Leetbergi tähelepanekutel oma tõetera sees.

Kuigi artiklist on jätud välja analüüsitavaid verbide seostumine kõrvallausetega, peatutakse järgnevalt siiski lühidalt nende kõnekeelsete lausete struktuuril. Kõige harilikumad on sellised laused: verb hoidma käskiva kõneviisi 2. pöördes ning sellega seostub eitav, eksplikatiivse (e. üldalistava) sidesõnaga et algav kõrvallause. Laused, milles pealause verb on kindlas kõneviisis, on haruldasemad, kuid neid siiski leidub, näit. : Aimasin, mis teda nii pahuraks võis teha ja hoidsin, et mu silmad ei reedaks mu lõbusat meelt (L. Promet) .. pugesime meie tasakesi tuppa, hoidsime, et ukselink ei koliseks (A. H. Tammsaare).

hoidma-verbi intransitiivsete kasutuste hulka kuuluvad veel juhud, nagu hoidis lapsel v. lapse käest (kinni); hoidis kassipojal turjast; hoidsin hammastega nõõriotsast ning sikutasin. Neil aga seekord pikemalt ei peatuta. Niisuguseis lauseis on hoopis üldisemalt käibel ühendverb kinni hoidma.

Nüüd veel mõne sõnaga konstruktsioonist end~ennast hoid-

ma. See konstruktsioon on kirjakeeles vajalik siis, kui end ~ ennast on hoidma-transitiivi täisväärtuslik objekt, mis rõhutab, et tegevus on suunatud just selle sooritajale enesele, mitte aga kellelegi teisele. Tegija toimib eriti aktiivselt enda huvides, kusjuures sellist enesekohast tegetsemist ei sobi edasi andma uma-refleksiiv hoiduma, näit. Ta ei suutnud end hoida ja olgas. Kui sa ennast ei hoia, võid sa haigeks jääda (vrd. Kui sa last ei hoia, võib ta haigeks jääda).

Käsitlemise lõpetuseks on huvitav omavahel võrrelda ühelt poolt transitiivse hoidma ning teiselt poolt intransitiiv-refleksiivse hoidma ~ hoiduma kasutamist. Selgub, et intransitiivide hoidma ~ hoiduma 1. ja 2. tähendus, samuti hoiduma algne tähendus 'säilima' seostuvad semantiliselt transitiivse hoidma I tähendusrühmaga. Transitiivne hoidma-verb märgib selles tähendusrühmas staatilist olukorda, sest ta seob endaga, nagu eespool tõdetud, kus-käänelisi laiendeid, näit. hoidis ehteid väikeses laegas. Intransitiivid-refleksiivid hoidma ~ hoiduma väljendavad aga 1. ja 2. tähenduses dünaamilist tegevust, s. o. üleminekut ühest olukorrast teise. Kuigi mainitud verbid võivad sisuliselt kirjeldada ka staatilist olukorda, näit. juuksed hoiavad lokki = juuksed on lokkis; purgi kaas hoidus kummi = purgi kaas oli kummis, siis vormilis-süntaktiliselt avaldub nende kaudu ikkagi dünaamiline tegevus, sest nad nõuavad kuhu-käänelist rektiooni. Intransitiivide hoidma ~ hoiduma 3. tähendus on nii semantiliselt kui ka grammatilise konteksti poolest väga lähedane transitiivse hoidma II tähendusrühmale.

О СЕМАНТИЧЕСКОМ СООТНОШЕНИИ ГЛАГОЛОВ

hoidma И hoiduma

Ильзе Коньт

Р е з ю м е

Глагол *hoidma* принадлежит к числу полисемантических слов. Он может быть транзитивным и интранзитивным. Как транзитивный глагол *hoidma* имеет значения 'держать, сохранять, оберегать, беречь'. Глаголу *hoidma* в интранзитивном употреблении синонимом является возвратный глагол *hoiduma*. Они оба имеют значения 'держаться, беречься, остерегаться'. Но их семантика и сфера употребления полностью не совпадают. Основные их различия следующие: 1) возвратный глагол *hoiduma* выступает в значении 'сохраняться', интранзитивный глагол *hoidma* этого значения не имеет; 2) глаголы принадлежат к разным языковым стилям: *hoidma* в интранзитивном употреблении — слово разговорное, а *hoiduma* литературное; 3) грамматические контексты этих глаголов полностью не совпадают.

**JOHANNES Voldemar VESKI JA WIEDEMANNI
Sõnaraamat¹**

Huno Rätsep

1869. aastal ilmus Peterburis akadeemik Ferdinand Johann Wiedemanni eesti-saksa sõnaraamat, mis sisaldas ligemale 50 000 kirjasõnast ja murretest talletatud sõna ja sõnaühendit. Kuni oma surmani 1887. aastal jätkas P. J. Wiedemann oma sõnakogu täiendamist ja kavatses avaldada sõnaraamatu teise, täiendatud trüki. Selle mõtte teostegemise katkestas surm. 1893. aastal andis Jakob Hurt Peterburi Teaduste Akadeemia ülesandel välja Wiedemanni sõnaraamatu teise trüki, kuhu on lisatud Wiedemanni poolt hiljem kogutud sõnaaines, umbes 10 000 sõna.

Neli aastat pärast selle sõnavaramu esitrüki ilmumist tuli Vaidavere küla Kaasiku talus ilmale Johannes Voldemar Veski, tulevane akadeemik ja Wiedemanni väärikas järglane eesti leksikograafias. Kui nägi päevavalgust Wiedemanni sõnaraamatu teine trükk, oli Johannes Voldemar Veski kuendat aastat Hugo Treffneri gümnaasiumi õpilane.

Juba siis, koolipoisina, hankis ta endale Wiedemanni sõnaraamatu ja täiendas seda omalt poolt uute sõnadega, mida ta kodumurdest teadis, koolikaaslastelt kuulis või kirjanduse lugemisel leidis.¹ Vahetevahel läks tal juba siis sõnaraamatut tarvis uute sõnade hankimisel. J. V. Veski kirjutab oma "Mälestuste raamatus": "Ma olin eelmisel päeval käinud koolivenna Joosep Liivi korteris Allee tänavas, kus me üheskoos tõlkisime Sudermanni "Kodu", mida sel ajal veel eesti keeles polnud. Võtsin alati oma Wiedemanni kaasa, sest vahel sai sealt mõne sobiva vaste leida."²

---

¹ Ettekanne 10. J. V. Veski päeval 27. juunil 1977. a. Tartus.

¹ J. V. Veski, Mälestuste raamat, Tallinn 1974, lk. 265.

² J. V. Veski, Mälestuste raamat, Tallinn 1974, lk. 91.

Wiedemanni sõnaraamatu uustrukki koostades oli Jakob Hurt ise tallele pannud hulganisti uut sõnaainest ja kavatses need eraldi raamatuna avaldada. Haaratud sellest mõttest, läkitas üliõpilane J. V. Veski 1898. a. kirjas Jakob Hurdale esimese osa oma aastate jooksul kogunenud täiendusmaterjalist Wiedemanni sõnaraamatule. Jakob Hurt tänas Veskit lähetatud sõnade eest.³ Ülejäänud sõnu Veski Hurdale enam ei saanud. J. V. Veski kiri on säilinud ja selles pakutud sõnakogust on hiljuti "Kodumurdes" kirjutanud Ann Kask.⁴

Nõnda on Wiedemanni sõnaraamat saanud Johannes Voldemar Veski kullalt lähedaseks abiliseks veel enne seda, kui ta hakkas uusi sõnu looma ja eesti teaduskeele sõnavara korrastama. Hiljemgi on J. V. Veski kasutanud seda sõnaraamatut ilukirjanduse tõlkimisel saksa ja vene keelest. J. V. Veski varasemate tõlgete keelepruuki on lähemalt jälginud J. Peegel. Tema arvates oli Wiedemanni sõnaraamat tõlkijale asendamatuks sõnavaraallikaks, kuigi tema tõlgete uudissõnavaras võib kohata juba siis tõlkija enda sõnasünnitisi.⁵

Juhtus nii, et J. V. Veski oleks peasegu saanud Wiedemanni sõnaraamatu kolmanda trüki väljaandja. Käesoleva saajandi teise aastakümne algul tegi kirjastus "Maa" J. V. Veski ettepaneku ette valmistada Wiedemanni sõnaraamatu uue, parandatud trüki käsikiri. Ettepanek jäi siiski üksnes ettepanekuks, sest kirjastus "Maa" lõpetas varsti pärast seda oma tegevuse.⁶

Umbes sel ajal või natuke varem oli J. V. Veski sügenenud uut laadi, loov vahekord Wiedemanni sõnaraamatuga. J. V. Veski hakkas kasutama sellesse raamatusse koondatud rikkalikku sõnaainestikku eesti kirjakeele, eriti eesti oskuskeele sõnavara täiendamiseks.

Johannes Aaviku poolt propageeritud eesti kirjakeele radikaalse uuendamise taustal kujundab tulevane keelekorral-

---

³ J. V. Veski, Mälestuste raamat, Tallinn 1974, lk. 265.

⁴ A. Kask, Murdesõnu Johannes Voldemar Veski esimesest sõnavarakogust. - Kodumurre nr. 12, Tallinn 1975, lk. 40-49.

⁵ J. Peegel, J. V. Veski varasemate ilukirjanduslike tõlgete sõnavarast. - Nonaginta, Tallinn 1963, lk. 20-25.

⁶ J. V. Veski, Mälestuste raamat, Tallinn 1974, lk. 227.

duse juht J. V. Veski sajandi teisel kümnel välja keelehoolde ja keelerikastamise põhimõtted, millele ta jäi truuks oma aastate- ja tööderohke elu lõpuni.

Johannes Voldemar Veski on nõus, et eesti keel vajab uusi sõnu, sest et "ta kihavama elu voolusse sattudes vahetevahel sõna-ahtraks, abituks ning kohmetuks kipub jääma".⁷ Uute sõnade juurdesoetamiseks "tuleks meie keele praegune sõnade-tagavara hoollega läbi sõeluda ja sealt muu seas unustusesse vaibunud tarbekohane vara uueste tarvitusele tuua ning sündsals korral isegi "vanadesse astjatesse uut viina valada", sünonüümide piirid kindlaks määrata, uusi laenusid teha ning, kui tarvis, Eesti keelemaitse kohasteks ümber muuta".⁸ Peamiseks on J. V. Veski rahvakeele rikkuste igakülgne kasutamine ja edasiarendamine. Kõlab ju suure keelemeistri kõige tuntum mõtteavaldus nõnda: "Kõik Eesti keele pea-asjaliseks edasiarendamiseks tarvisminevad sugemed, kavad ja seadused peituvad meie keeles eneses, kui omapäralises Soome-Ugri keeltepere liikmes."⁹

Kaks aastakümnet hiljem varieerib nüüd juba üldise tunnistuse leidnud keelemees oma põhimõtet järgmiselt: "...seejuures ei sigita mitte vähe rikastusvõimalusi keeles puhkava sõnavara arendamine kindlasisulisteks sünonüümideks ja murredeist juurdehangitavaks leksikaalseks, osalt aga ka morfoloogiliseks tihendus- ja varjundusaineseks".¹⁰

Oma mitmekülgses sõnavaratöös on Johannes Voldemar Veski soetanud eesti keeles eneses leiduvast sõna- ja tuletusainesest eesti kirjakeelde, eriti eesti teaduskeelde hulgana uusi sõnu. Tuletuse lähtematerjaliks on ta kasutanud Millaltki palju üldtuntud sõnade tüvesid ja produktiivseid liiteid. Selle kõrval aga on J. V. Veski alati silmas pidanud eesti murrete ja vanema kirjakeele sõnavara. Wiedemanni sõnaraamat oli J. V. Veski tegevuse kõrgajal kõige olulisem eesti rahvakeele allikas ja siit on ta ka ammutanud rohkesti ainet uute sõnade loomiseks.

---

⁷ Johannes Voldemar Veski keelelisi töid, Tallinn 1958, lk. 40.

⁸ Sealsamas.

⁹ Sealsamas.

¹⁰ Sealsamas, lk. 109.

Ei saa märkinata jätta, et J. V. Veski on kasutanud Wiedemanni sõnavaramu kõrval teisigi sel ajal kättesaadavaid sõnakogusid, näiteks Andrus Saareste kogumikku "Murdesõnad Põhja-Eestist" (1921). Aili Univere uurimusest¹¹ teame, kui sageli pöördus J. V. Veski oma kodumurraku poole keeleainese saamiseks.

Ja ikkagi on Wiedemanni sõnaraamat peamine läte. Juba "Eesti õigekirjutuse-sõnaraamatu" koostamisel toetuti eeskätt Wiedemanni sõnaraamatule. J. V. Veski on ise meenutanud: "Selle peamine koostaja oli Jaan Tammemägi. Ta kirjutas Wiedemanni sõnaraamatust iga koosoleku jaoks välja sõnu, mis siis üheskoos läbi arutati ja lõplikult fikseeriti."¹²

Väike polnud Wiedemanni sõnaraamatu abi ka "Eesti õigekeelsuse sõnaraamatu" käsikirja koostamisel.

Igapäevaseks käsiraamatuks oli Wiedemanni sõnaraamat saanud J. V. Veskiile oskussõnakomisjonides töötamisel. Seda on tunnistanud nende komisjonide tööst osavõtnud teadlased ise oma hilisemates meenutustes. Professor Albert Valdes kirjutab: "Eesti arstiteaduslike oskussõnade fikseerimisel või loomisel selgitati kõigepealt selle mõiste täpne definitsioon, mida võõrkeelne oskussõna väljendab, ning vastavalt sellele kaaluti võimalikke olemasolevaid eestikeelseid väljendusi või otsiti sugemeid vastava uue oskussõna loomiseks kas Wiedemanni eesti-saksa sõnaraamatust või teistest allikatest."¹³ Ja professor Heinrich Riikoja meenutab: "Iga kord istusime paar-kolm tundi ja sõelusime sõnu. Veskil olid kaasas Wiedemann ning ladina ja kreeka sõnastik. Tal oli mahukas portfell, pruun ja väga suurest tarvitamisest hästi kulunud. Seal oli igasugust tarkust sees."¹⁴

---

¹¹ A. Univere, Kodumurde mõju J. V. Veski keelelisele tegevusele. - Centum, Tallinn 1974, lk. 5-17.

¹² J. V. Veski, Mälestuste raamat, Tallinn 1974, lk. 246.

¹³ A. Valdes, J. V. Veski ja eesti arstiteadusliku oskuse keele arendamine. - Nonaginta, Tallinn 1963, lk. 67.

¹⁴ H. Riikoja, Koos Veskiga sõnu tegemas. - "Keel ja Kirjandus" 1975, nr. 4, lk. 232.

Järgnevas katsume natuke lähemalt selgitada, kuidas J. V. Veski kasutas Wiedemanni sõnaraamatus leiduvaid vähetuntud murdesõnu, vana kirjakeele arhaisme ja 19. sajandi lõpu uustuletisi. Niisuguse suure sõnakogu käsitlemist hõlbustas palju saksakeelse tähestikulise registri olemasolu. Selle abil oli võimalik leida sõnaraamatuast kiiresti neid sõnu ja väljendeid, mis on sisult lähedased terminit vajavale mõistele.

Juba ette võib öelda, et J. V. Veski on kasutanud Wiedemanni sõnavaramut loovalt, nii nagu sõnameistrile kohane. Tänapäeval, sõnaloometöö hoogustumise tingimustes, kui sõnaloojate ette on taas kerkinud küsimus, kuidas ja millest luua uusi, vajalikke sõnu, on põhjust jälgida J. V. Veski, eesti oskussõnavara rajaja töövõtteid ja allikate kasutamist.

Wiedemanni sõnaraamat on pakkunud J. V. Veskile küllaltki sageli uusi tüvesid tuletuse aluseks. Seejuures ei ole J. V. Veski toiminud alati sugugi tavapäraselt, s. o. kasutanud verbitüvesid verbaalsubstantiivide tuletamiseks või adjektiivitüvesid abstraktsete noomenite tuletamiseks. Ta on leidnud omapäraseid tuletuslähtekihti.

Nii tuletab Veski vähetuntud adjektiivide tüvedest uusi verbe. Näiteks on Wiedemannil adjektiiv are 'arusaadav, selge', sel alusel on Veski tuletanud enne 1930. aastat verbi aretama 'loomi või taimi kavakindlalt arendama'.

Wiedemanni sõnaraamatus on luulekeelne adjektiiv kasav (kasava) 'vääriline, väarikas'. J. V. Veski paigutab sõna BÖS-i ja tuletab sellest kui partitsiibist verbi kasama 'austama (kedagi millegagi), (millegi) vääriliseks pidama, (millestki) lugu pidama'.

Tavaline on lihtverbist tuletatud verbi saamine. Nii on ka J. V. Veski moodustanud Hiiumaa murrakutele iseloomulikust verbist kehtama 'suutma, julgema' i-tuletise keh-tima 'maksvusel olema'.

Samuti on J. V. Veski moodustanud Wiedemannil leiduva verbi süstma 'viskama, sööstma' alusel ja suskama, süska-ma, suskima verbipere toel uue i-liitelise verbi süstima 'sisse pritsima' tähenduses.

Wiedemanni sõnaraamatus on verb veerama, mis esineb ka ühendis süü teise peale veerama. Sel alusel on J. V. Ves-

ki tuletanud 1930-ndail aastail verbi veerdama (veerata, veerdan) tähenduses 'insinueerima, kellelegi midagi halba omistama, halba varju heitma'.

Kuid J. V. Veski on kasutanud ka vastupidise suunaga tuletamist: tuletatud verbist on moodustatud lihtverb.

Nii on Wiedemanniil olevast verbist särduma 'kõrvetada saama' saanud J. V. Veski verbi särdama 'maaki hõõgutama, kuumutama'. Ja Wiedemanni sõnaraamatus esinevast verbist virkuma 'üles kargama, virguma, ärkama' on J. V. Veski tuletanud verbi virutama 'alarmeerima'.

On veel kolmas võimalus: ühe tuletatud verbi tüvest lähtudes saadakse teise liite abil uus verbaaltuletis.

Nii leidub Wiedemanni sõnaraamatus verb kaasutama 'sastma, kaasa minema'. J. V. Veski on sellest verbist lähtunud ja moodustanud kausatiivist antikausatiivi kaasuma 'millelegi juurde tulema, liituma'.

Wiedemanni sõnaraamatus kohtame saarte murdele omast verbi liikima 'läbi käima'. Sel alusel tuletas J. V. Veski verbi liikima. Ilmselt juhtis Veski liikima-verbi juurde üks selle sõna saksakeelseid tähendusi 'Verkehr haben'.

Verbe saab tuletada deverbalsel iseloomuga noomeneist. Seda moodust on rakendanud oma sõnaloomingus ka J. V. Veski.

Näiteks on Wiedemanniil sõna loendus tähenduses 'ette lugemine (Lesung, Verlesung)', vastav verb aga puudub. Siit lähtudes on J. V. Veski tuletanud verbi loendama ja andnud sellele natuke teistsuguse tähenduse.

Wiedemanni sõnaraamatus on arhaismina esitatud sõna nekk (neku) tähenduses 'kättemaks'. J. V. Veski soovitas seda sõna taas kasutama hakata ja tuletas siit ka verbi nekama 'kätte makama'. Nii oli sündinud võistleja J. Aaviku tehistüvelisele verbile neimama.

Wiedemanni sõnaraamatus on antud märksõnana substantiiv tale ja näidatud, et Lõuna-Eestis kasutatakse sellest sõnast talele panema tähenduses 'tallele panema'. J. V. Veski on arvatavasti siit lähtunud, kui ta 1930. aastail tuletas verbi talendama 'varuks jätma, reserveerima'.

Wiedemanni sõnaraamatus leidub muresõna sõltus tähenduses 'sidumispael (riietusesemel), tripp riputamiseks; sidumine'. J. V. Veski eraldas siit tüve sõlt(u)- ja moodustas uue verbi sõltuma, mis tänapäeval on igapäevane sõna meie kõnes.

Tuletada on võimalik ka ühe liitelise noomeni tüvest teist liitelist noomenit. Sedagi moodust on J. V. Veski rakanud ona sõnatuletuses.

Wiedemanni sõnaraamatus on u-liiteline saarte murdesõna lurs (lursu) tähenduses 'lutikas'. Selle sõna alusel moodustas J. V. Veski uue ik-substantiivi lursik tähenduses 'knopka', mis 1930. aastail konkureeris E. Elisto tuletise-ga nuppel.

On võimalik, et Wiedemanni sõnaraamatus esinev tuletis puistik 'puiestik' on olnud J. V. Veski üheks lähtekohaks metsandusoskussõna puistu 'bioloogiliste tunnuste poolest ühtlane metsala' moodustamisel. Teise lähtekohana võiks siin arvesse tulla soome puisto 'park' eeskujul.

Wiedemanni sõnaraamatus on lõunaeesti sõna maak (maage) 'kumak, punane türgi lõng' ja põhjaeestiline maage (maake) 'rauda sisaldav vesi (soodes), millega koos lepakoorega keedetud riie mustaks värvub'. Nende kõrvale tuletas Veski uue i-liitelise sõna maak (maagi) märkima metallimulda.

Wiedemanni sõnaraamatus on nimisõna hage, mis esineb ühendis hagele minema 'hagama, hagelema'. Selle sõna hage võttis J. V. Veski esialgu kasutusele 'kohtuliku nõude' tähenduses. Miljem asendas ta sõna hage i-tüvelise hagi-sõnaga, eeskujuks ilmselt verb hagima.

Ka omadussõnatüvest nimisõna tuletamist on J. V. Veski praktiseerinud.

Wiedemannil esineva urveline 'poorne' alusel on Veski saanud sõna urve 'poor, auguke, õõneke' anatoomia ja zoologia oskussõnaks. Samuti on sõnade valkjas, valkne tüve alusel loonud J. V. Veski u-liitelise tuletise valk (valgu) 'munavalgeaine' tähenduses.

Arvatavasti on J. V. Veski olnud sõna väljak (väljaku) tuletamise aluseks Wiedemannil leiduv adjektiiv väljakas 'väljas või väljaspool olev'.

Võiks arvata, et ka Veski poolt loodud omadussõna täppis (täpsa) aluseks on mõnevõrra olnud Wiedemanni sõnaraamatus leiduv inessiivne vorm täpis tähendusega 'püüdnud, punkti pealt', olgugi et üldiseks is-sõnade eeskujuks on ikkagi adjektiiv tähtis (tähtsa).

J. V. Veski on alati eelistanud korrapärast sõnamoodustust korrapäratule, erandlikule sõnamoodustusele. Ta on tau-

ninud tehislukku tüvemoodustust kui eesti keele ehituse omapäraga sobimatut. Juba 1919. a. J. Aaviku "Uute sõnade sõnastiku" ilmumisel kirjutas J. V. Veski: "Kui meist igalüks sõherdusi mehaanilisi keeleuuendamise-abinõusid hakkaks tarvitama - ja sääraseid vahendid on ometi oma üllilihtsuse poolest kõigile nii ahvatlevalt kättesaadaval! - mis tohib meie "labaseks" sõimatud Eesti keelest siis küll veel püsima jääda!"¹⁵

Vastuseis tehislukule tüvemoodustusele ei tähendanud J. V. Veski puhul veel pedantset elementaarsete tuletusreeglite järgimist. Oma sõnamoodustustöös on J. V. Veski mõnikord toiminud küllalt vabalt. Kuid selline vabadus pole tüvehäälivate kombineerimise vabadus, vaid morfoloogiline, tuletamise vabadus, mitmekesiste tuletamisviiside ja -tüüpide kasutamise vabadus, mis kõik aitab vältida sõnavara trefaretsust ja üksluisust.

Wiedemanni sõnaraamat oli J. V. Veski uute tüvede hankimise allikaks. Kuid see sõnakogu pakkus keelemehele ka uuteks tuletustüüpideks lähtematerjali. Siit leidis J. V. Veski liiteid, mida kirjakeele sõnavara arendamiseks seni tarvitatud ei olnud. Mõnikord olid need alles liite alged, millest tema liite kujundas ja tuletiste rühma lõi.

Näiteks leidub Wiedemanni sõnaraamatus mitmeid rahvakeelseid me-liitelisi substantiive. Wiedemann ei ole neid omaette märksõnadeks eristanud, vaid on esitanud nad e-noomenite juures, nii et me-vorm on ainult üks genitiivi variante. Nii kohtame siin sõnu anne, gen. anne, ande, andme tähenduses 'Geben, Gabe'; juhe, gen. juhe, juhte, juhtme 'Zugstück am Netz, Seil, an welchem die Föhre gezogen wird, Strick von der Achse zur Fernerstange'; kaste, gen. kaste, kastme 'Tau, Befeuchtung, Tunke'; tõuse, gen. tõuse, tõusme 'Aufstand, Ausgang, Aufsteigen, Osten; Gärmittel, Hefe'.

J. V. Veski lahutas need mitme genitiivivormiga sõnad eraldi sõnadeks ja eristas nende tähendused. Nii sobis Wiedemannilt pärinev sõna andmed juba 1910. a. paiku vene дaннe vasteks. Nendest sõnadest omaette, kindla tähendusega liiteks eraldatud -me abil tuletas J. V. Veski juba

¹⁵ Johannes Voldemar Veski keelelisi töid, Tallinn 1958, lk. 84.

uusi sõnu, nagu märkmed, algmed, ede (edeme) 'avanss', lõikmed, saagmed, viilmed, teatme (teoa), vööde (vöötme) jne.

Wiedemanni sõnaraamatus esineb Lõuna-Eesti sõnana väänel (väändle), mis võrdsustatakse tähenduselt sõnaga vääne. Ilmselt on see sõna tuletatud verbist väänlema (väändlema), nii et osis l on tegelikult verbi tuletusliide. J. V. Veski andis sellele sõnale kitsama tähenduse 'kõitraag' ja eraldas sõnaosa -el omaette liiteks, mille abil tuletas mitmeid uusi sõnu, nagu süstel (hiljem süstal), hõõrel 'elund teo suuõõnes toidu peenendamiseks', joonel 'joonlaud', kompel 'kompimiselund teatud ussidel', teetel 'Werk', tundel 'katesesarv' ja mõned teised.

Rohkesti on eesti kirjakeeles neid sõnu, mis J. V. Veski on kirjakeelde resp. oskuskeelde toonud Wiedemanni sõnaraamatust, muutes seejuures Wiedemanni poolt antud sõnatähendust vajalikus suunas. Enamasti on seejuures tähendust kitsendatud. Mõnikord võib vana tähendus uue kõrval säilinud olla. Esitagem järgnevas mõningaid näiteid. Tuleb silmas pidada, et neid sõnu ei saa me pidada J. V. Veski tuletisteks, J. V. Veski osa on siin üksnes tähenduse muutmises.

Wiedemannil aetus 'Getriebeheit' - Veskil EÕS-is 1925. a. aetus 'destillatsioon'.

Wiedemannil armus (armuse) 'almus' - Veskil EÕS-is 1925. a. armus 'amnestia'.

Wiedemannil aval (avala) 'avar, lai, ruumikas, rikkalik' - Veskil EÕS-is 1925. a. aval 'avameelne'.

Wiedemannil avandama 'avama, avaldama' - Veskil 1934. a. "Õigusteaduse sõnastikus" avandama 'uurima, selgitama'.

Wiedemannil avang 'avandus, avaus, lahtine koht' - Veskil 1934. a. avang 'avamine (ka spordis)'.

Wiedemannil ehtne 'habras, peen' - Veskil 1925. a. EÕS-is ehtne (ehtse) 'eht'.

Wiedemannil elatis 'eluase, elumaja' - Veskil 1925. a. EÕS-is elatis 'ülalpidamine, peatoidus' ja 1934. a. 'ülalpidamine, alimendid'.

Wiedemannil vana kirjakeele sõnana elik 'ehk' - Veskil 1934. a. elik 'või vastavalt, respektive'.

Wiedemannil ergutes 'hõrgutis' Läänemaa sõnana - Veskil 1925. a. EÕS-is ergutis 'ergutusevahend'.

Wiedemannil hoius 'hoidmine, kaitsmine, hooldus' - Veskil 1925. a. EÕS-is hoius 'deposiit'.

Wiedemannil hulgi 'hulgaviisi, hulgana' - Veskil 1925. a. EÕS-is 'en gros'.

Wiedemannil vana kirjakeele sõnana hail (häili, häilu) 'katel' - Veskil 1925. a. EÕS-is geograafia oskussõnana hail 'katlataoline järsuveeruline sulglohk'.

Wiedemannil Lõuna-Eesti sõnana hälvama 'halvama' - Veskil 1934. a. hälvama 'sõnadega solvama'.

Wiedemannil hämblane 'ämblik' - Veskil 1925. a. EÕS-is hämblane 'üks ämbliku liike: solpuga'.

Wiedemannil juhe (juhte) 'noodaveokõis jne.' - Veskil 1925. a. EÕS-is juhe (juhte) 'juhendus'.

Wiedemannil Hiiumaa sõnana keep (keebe) 'sisselõige, pügal' - Veskil 1925. a. EÕS-is keep (keebe) tehnika oskussõnana 'soon, uure'.

Wiedemannil kehvel 'kivine madalik kalda ääres, pank' - Veskil 1925. a. EÕS-is kehvel geograafia sõnana 'leetseljak, meremadalik'.

Wiedemannil käitama, käietama, käitama 'juhtima, kõnitama, käima panema, läbi kangasoa (niiti) tõmbama' - Veskil 1925. a. EÕS-is käivitama 'käima, liikvele panema; (tehnikas) käima panema; (kaubanduses) realiseerima'.

Wiedemannil küsi 'küsimine' - Veskil 1934. a. küsi 'järelepeärimine'.

Wiedemannil lamm Lõuna-Eesti sõnana 'väike madal laht' - Veskil 1925. a. EÕS-is lamm geograafia sõnana 'oru põhi'.

Wiedemannil liidus 'liide' - Veskil 1925. a. EÕS-is liidus 'liitekoht', 1934. a. liidus õigusteaduse sõnana 'liit'.

Wiedemannil loos (loosu) 'väike kõrgemast alast ümbritsetud aas' - Veskil 1925. a. loos 'väike, kõrgema maaga ümbritsetud aas, orunõgu'.

Wiedemannil lõhm (lõhmu) 'killuna eraldunud tükk' - Veskil 1925. a. EÕS-is lõhm geograafia oskussõnana 'eoliit'.

Wiedemannil lõiv Gösekeni sõnastikust võetud sõnana 'maks' - Veskil 1925. a. EÕS-is lõiv 'Gebühr, пошлина'.

Wiedemannil norg 'nork' - Veskil psühhoneuroloogia sõnana 'norutunne'.

Wiedemannil Hiiumaa sõnana nugiline 'kontvõõras pulmas' - Veskil 1930. a. EÕS-is nugiline 'parasiit'.

Wiedemannil Lõuna-Eesti sõnana nuljama 'nüpeldama, peksma, tungivalt paluma' - Veskil 1930. a. EÕS-is nuljama 'evintseerima'.

Wiedemannil näht (nähu) 'Erscheinung' - Veskil 1930.a. EÕS-is näht arstiteaduse sõnana 'Erscheinung' ja geograafia sõnana 'faatsies'.

Wiedemannil pannus 'panemine, pandu' - Veskil 1930. a. EÕS-is panus 'kaardimängus, hoius, hauda kaasapandud asi'.

Wiedemannil põlg (põlu) 'põlgus, põlgamine' - Veskil 1930. a. EÕS-is põlg ajaloo sõnana 'kirikuvanne'.

Wiedemannil päevama 'koitma' - Veskil 1930. a. EÕS-is päevama 'dateerima'. Seos sündis ilmselt saksa vastete ta-gen ja betagen läheduse kaudu.

Wiedemannil pärus vana kirjakeele sõnana 'pärandus, pärandusosa' - Veskil 1930. a. EÕS-is pärus 'vara, mille keegi pärib või on pärinud', vastu seatud sõnale pärand 'kellelegi pärandatud või pärandatav vara'.

Wiedemannil sammama 'sooritama, maksuma' - Veskil 1937.a. EÕS-is sammama 'kohustust täitma, jõudlema (tehnikas)'.

Wiedemannil soot (soodi) 'vana jõesäng väheste veega' - Veskil 1937. a. EÕS-is soot õigusteaduse sõnana 'alveus derelictus' ja geograafia sõnana 'umbkoold, jõekoold, silmusjärv'.

Wiedemannil teht (tehe) 'tegu, tegemine' - Veskil 1934.a. teht (tehi) 'kohtuasi, akt'.

Wiedemannil tugim Lõuna-Eesti sõnana 'oks, vits' - Veskil tugim 1937. a. EÕS-is 'molbert'.

Wiedemannil luulekeele sõnana tõusetama 'tõstma' - Veskil tõusetama küsimust 'küsimust tõstatama'.

Wiedemannil viljama 'täis istutama, täis külvama' - Veskil 1937. a. EÕS-is viljama agronoomia sõnana 'viljakandvaks muutma, üles harima'.

Wiedemannil värd 'hoor' - Veskil 1937. a. EÕS-is värd loodusteaduse sõnana 'bastard, hübriid'.

Wiedemannil vääs Lõuna-Eesti sõnana 'kepp' - Veskil 1938. a. ("Eesti Keel", lk. 79) vääs keemia sõnana 'Spindel'.

Wiedemannil äretama Gösekeni sõnana 'üles äratama' - Veskil 1937. a. EÕS-is äretama õigusteaduse sõnana 'provotseerima'.

Niisuguseid semantilisi muutusi võime täheldada veel pal-

jude J. V. Veski poolt kasutusele võetud Wiedemannist pärit sõnade puhul.

Kõige lihtsamaks viisiks kasutada Wiedemanni sõnaraamatust leiduvat vähem tuntud sõnavara on muidugi murdesõna vormilt ja sisult enam-vähem muutmatul kujul kirjakeelde toomine. Oskuskeelde sobib murdesõna ilma tähendust täpsustamata tavaliselt vähem, rohkem leiame ehedaid murdesõnu ilukirjanduse keeles. J. V. Veski on propageerinud Wiedemannil leiduvaid murdesõnu peamiselt "Eesti õigekeelsuse sõnaraamatu" kaudu.

Nii soovitab ta näiteks Wiedemanni sõnaraamatust pärinevaid vähetuntud sõnu, nagu asak (asa) 'nõiduseline, kade'. J. Aavik oli soovitanud sama sõna nimisõnana tähenduses 'nõidusevägi, nõidus', mis Wiedemannil puudub. Edasi kasi 'kevadine niiskus põllumullas', katt (katu) 'härjalike', kiidus 'kiidakas inimene, kiidukukk', kärvas (kärba) 'hävitav, kange, rikkuv', loilas 'karjatamiseks sünnis rohulodu', lüüt 'jäätmel', seere 'kuiv riba soostunud alal', supp (supu) 'jääsoga', tõrk (tõrgu) 'vastupanu', uuts (uutsa) 'härm', õördama 'peale kaebama' jpt.

Nagu eelnevast näeme, võib etendada hea rahvakeeleainese kogu kirjakeele, eriti aga oskuskeele sõnavara rikastamisel küllaltki olulist ja kasulikku osa. Tänu Wiedemanni sõnaraamatule õnnestus Johannes Voldemar Veskil palju tõhusamalt rakendada oma keelerikastamise põhimõtet: eesti keele edasiarendamiseks tarvisminev aines tuleb hankida eeskätt eesti keelest enesest.

Kui kõrvutada neid tingimusi, milles töötas Johannes Voldemar Veski, tingimustega, milles töötavad tänapäeva oskuskeele korraldajad, siis peab kahjuks nentima, et kõige käepärasemaks abivahendiks uue sõna otsijale on jäänud ikkagi Wiedemanni sõnaraamat. Meie rikkalik murdekartoteek ootab veel sisujuhatajat ja Saareste mõisteline sõnaraamat sõnaindeksit.

Kui palju kasu võib aga anda tõelisele sõnameistrile rahvakeele sõnaraamat, seda on näidanud akadeemik Johannes Voldemar Veski oma mitmepalgelise sõnaloominguga.

ЙОХАННЕС ВОЛЬДЕМАР ВЕСКИ И СЛОВАРЬ Ф.Й.ВИДЕМАННА

Хуно Рятсеп

Р е з ю м е

В статье дается характеристика работы Й.В.Вески при образовании новых терминов для эстонской научной терминологии. Подробнее описывается, как академик Вески использовал эстонскую диалектную лексику, находящуюся в словаре Видеманна, для пополнения эстонского литературного языка новыми словами.

Особое внимание обращено на изменения, сделанные академиком Й.В.Вески в фонетике и значении слов. Показаны разные своеобразные способы словообразования эстонских терминов.

Словарь Видеманна был существенным источником при обогащении лексики эстонского литературного языка XIX века.

Sisukord

Huno R ä t s e p ,	Eesti keele sõnavara ajaloo põhiprobleeme	3
Paul A l v r e ,	Ühest vana kirjakeele küsipartiklist	15
Rudolf K a r e l s o n ,	Eralduskäändeliste kaassõnade ühest tähendusjoonest ..	20
Valve-Liivi K i n g i s e p p ,	Liitelised nimisõnad "Marahwa Näddala-Lehhes"...	34
Valve-Liivi K i n g i s e p p ,	Loodusteadusala sõnavara O. W. Masingul	69
Ilse K o n t ,	Verbide <u>hoidma</u> ja <u>hoiduma</u> semantilisest vahekorrast	81
Huno R ä t s e p ,	Johannes Voldemar Veski ja Wiedemanni sõnaraamat	93

Ученые записки Тартуского государственного университета.
Выпуск 460. ПРОБЛЕМЫ СЛОВАРНОГО ЗАПАСА ЭСТОНСКОГО ЯЗЫКА.
Труды по эстонской филологии V. На эстонском языке. Ре-
зюме на русском языке. Тартуский государственный универ-
ситет, СССР, г. Тарту, ул. Ленноли, 18. Vastutav toime-
taja H. Rätsep. Paljundamisel antud 27.02.1978. Trüki-
paber 30 x 45 1/4. Trükipoognaid 6,75. Arveatuspoognaid
5,73. Trükiarv 500, MB 01068. TEK trükikoda, ENSV, Tar-
tu, Pilseni t. 14. Tell. nr. 687. Hind 65 kop.